Sudul Transilvaniei în secolul al XIII-lea, o graniță între spațiul catolic și spațiul non-catolic[1]

Maria CRÎNGACI ȚIPLIC, Ioan Marian ȚIPLIC

Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Facultatea de Ştiinţe Socio-Umane
Institute for Research in Social Sciences and Humanities from Sibiu, "Lucian Blaga" University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mails: mariatiplic@icsusib.ro, ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro

The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space

The territorial expansion of the orders and of the colonization with western guests / of the Saxon and Szekler colonizers and the architectural configurations they adopted and disseminated is very clearly delimited in the 13th century religious landscape of southern Transylvania and in the topography of the Catholic Romanesque churches in the area. These Catholic churches built in a Romanesque style, the cemeteries that surround them, the discovery of some liturgical vessels that are specific to a Catholic population that used such goods are all part of a clear borderline between the Catholic and the non-Catholic areas. They are placed on the southern line of the royal land / fundus regius / of the Seven Seats, delimited to a significant extent by the natural frontier of the Olt River (see the map 1 and 2). The contrast is even more evident if we consider the fact that at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries that fundus regius / Saxon territory became a stable and efficient military and religious frontier, having its center at Sibiu (see the map 1), as well as Bârsa Land from the second half of the 13th century, with its center at Braşov (see the map 2). From the point of view of the ecclesiastic landscape, the densest network of Catholic parish churches dating around 1200 can be found in southern Transylvania, surrounding Sibiu, a colonized area with western guests, where the largest Romanesque basilicas are to be found (Sibiu, Cisnădie, Cristian). Starting from the fourth decade of the 13th century, the monastic activities, as well as the activities of the building sites in the urban centers contributed to the spread and generalization of the stone architecture in the rural areas. Furthermore, this density grow of the network is to be remarked especially around future cities (Braşov, Mediaş, Sebeş). If during the second half of the 12th century and the first half of the 13th century the network of Catholic parish churches is not yet well developed, starting from the second half of the 13th century, especially following the Mongol invasion, this network is enriched and a generalization of the stone architecture in the rural areas is first remarked in the villages nearby the county centers (see the map 2).

The dense network of Catholic Romanesque churches in southern Transylvania in the 13th century, as well as the establishment of the two Cistercian monasteries, the two Premonstratensian ones and the distribution of the Dominican monasteries, followed by the Franciscan ones starting from the fifth decade of the 13th century prove once more that southern Transylvania was religiously a well-defined area, part of the eastern limes of Christianitas, one of the most powerful border segments of western Christianity.

Keywords: religious landscape, churchyard cemeteries, medieval churches, Transylvania, the 12th and 13th centuries

Cadrul geografic

În secolul al XIII-lea o mare parte din frontiera de sud-est a regatului arpadian[2] s-a stabilizat pe aliniamentul Carpaților de Curbură şi Carpaților Meridionali,[3] o regiune montană ce se caracterizează prin munți masivi şi înalți (cu o altitudine dominantă între 1800–2000 m) şi care mărginesc limita sudică a Depresiunii Colinare a Transilvanei.[4] Acest front muntos întins pe cca 500 de km este fragmentat de câteva „porți" – respectiv culoare de legătură: valea/pasul Oituz, pasul Tabla Buții, culoarul Rucăr-Bran, valea Oltului (pasul Turnul Roşu), culoarul depresionar Jiu-Strei (pasul Lainici), culoarul Timiş-Cerna – ce făceau legătura dintre sudul Transilvaniei cu nordul Olteniei şi nordul Munteniei.[5] În partea de sud a Podişului Transilvaniei şi partea de nord a lanțului

muntos amintit se intercalează un lanț de depresiuni clar definite: depresiunea Brașov, depresiunea Făgăraș, depresiunea Sibiu, depresiunea Sălișteș, depresiunea Sebeș, culoarul depresionar Mureș-Hațeg (sau Orăștie-Hațeg) și depresiunea Hațeg, care de-a lungul timpului aceste unități geografice s-au individualizat și din punct de vedere istoric: Țara Bârsei, Țara Făgărașului, scaunul Sibiului, scaunul Sălișteș (Mărginimea), scaunul Sebeș (Unterwald/Țara de sub Pădure), scaunul Orăștie și Țara Hațegului. Ca pandant al depresiunilor amintite, în partea de sud a Carpaților Meridionali și a Carpaților de Curbură, delimitați de Subcarpații Getici și Subcarpații de Curbură, se află dispuse două șiruri de mici depresiuni, primul submontan și al doilea intracolinar, ce reprezintă o trăsătură distinctivă atât a Subcarpaților Getici și a Podișului Getic cât și a Subcarpaților de Curbură; cele mai importante depresiuni sunt: depresiunea Târgu Jiu – Câmpu Mare, Jiblea (pe râul Olt), Arefu, Argeș și Câmpulung (Muscel),[6] micro-regiuni natural delimitate și protejate, care conform metodologiei inițiate de Radu Popa pentru Țara Maramureșului și Țara Hațegului,[7] în secolul al XIII-lea ar putea fi identificabile documentar[8] cu Țara voievodului Litovoi (depresiunea Târgu Jiu – Câmpu Mare / nordul Olteniei), cnezatul lui Farcaș (zona Vâlcea-Jiblea), cnezatul lui Ioan (învecinat cu cel al lui Farcaș) și Țara lui Seneslau, voievodul românilor (nordul Munteniei, respectiv zona Arefu, Argeș și Câmpulung), iar curbura exterioară a Carpaților corespunde cu o parte din Cumania.[9] Această scurtă caracterizare geografică am considerat-o necesară în condițiile care în istoriografie s-a evidențiat existența în secolul XIII-lea de-a lungul versanților Carpaților Meridionali a unor structuri politice românești (*păduri, cnezate, țări* și *voievodate*) care în anumite momente și-au întins autoritatea pe ambele versante ale munților; existența acestor relații se regăsește în istoriografia românească deseori prin „schema cronicărească a așa-ziselor «descălecări».”[10]

Izvoare și istoriografie

Pentru secolul al XIII-lea și teritoriul avut în discuție, cu predilecție pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea, există un număr mic de izvoare scrise,[11] locul principal revenind actelor emise în cancelariile Regatului Ungar și papale, cronicile fie ele bizantine, latino-maghiare, slave, occidentale sau arabo-persane care să cuprindă informații detaliate despre modul de organizare politică, militară și religioasă a populațiilor (români, secui, slavi, unguri, germani / sași, pecenegi, cumani etc.) care au trăit în zonă fiind și mai reduse ca număr.[12] Cu toate că izvoarele documentare pentru limitele geografice și cronologice în discuție sunt toate edite, pe baza lor s-a realizat o serie de interpretări care la rândul lor au generat o întreagă istoriografie ce excelează pe subiectele „istoria românilor în secolele X–XIV”, „români și turanici”, „colonizarea secuilor și a sașilor în Transilvania” sau „originile / geneza și constituirea statelor feudale române.” Șansa de reconstituire a peisajului istoric și religios, a culturii materiale și spirituale a populațiilor care au trăit pe ambele versante ale Carpaților Meridionali în secolele XII și XIII,[13] care să a aducă un surplus de noi informații va reveni, cu predilecție, cercetărilor arheologice și de teren. Este demonstrat că la sud de Carpații Meridionali, descoperiri arheologice care să provină din secolele XII–XIII sunt foarte puține la număr, comparativ cu alte perioade istorice sau alte zone geografice.[14] În schimb, stadiul cercetărilor arheologice desfășurate de-a lungul versantului nordic al Meridionalilor este mai avansat, pentru o parte din unitățile geografice individualizate amintite fiind inițiate direcții de cercetare cu decenii în urmă și care au adus o serie de clarificări și nuanțări privind habitatul istoric al acelor unități în care au evoluat *țările* medievale românești, scaunele săsești și secuiești.[15] De asemenea atât cât permite stadiul actual al cercetărilor arheologice, în ciuda faptului că s-a ajuns la o concluzie comună privind omogenizarea sau uniformizarea culturii materiale, fiind diminuată mult tendința atribuirilor pe criterii etnice, totuși comunitățile de oameni (români, secui, unguri, germani, slavi, pecenegi, cumani etc.) care au trăit în regiunile în discuție au creat fiecare în parte o *civilizație medievală regională*, care dacă este analizată comparativ, în cadrul lor se pot distinge, în anumite limite, particularități și diferențe culturale și spirituale. Ne aflăm într-un spațiu geografic unde s-au intersectat cel puțin trei civilizații: cea occidentală, cea bizantină / sud-dunăreană și cea a Stepei.[16]

Această intersectare a diferitelor lumi dorim să o schițăm în această etapă doar prin prisma caracteristicilor *peisajului religios*, respectiv prezența sau lipsa într-un anumit areal al bisericilor, bisericilor cu cimitire, cimitirelor și necropolelor, și *parțial a culturii materiale religioase* (obiecte liturgice, veșminte, cărți, clopote, podoabe, ceramică ornamentată cu motive religioase, obiecte de pelerinaj, engolpioane etc.). Având în vedere că subiectul este unul de mare interes și de actualitate în Europa, în istoriografia din România un studiu special privind analiza și caracterizarea în mod comparativ a *peisajului religios* (*religious landscape* / *ecclesiatical landscape*), respectiv a structurii / rețelei de biserici parohiale și a cimitirelor din jurul lor, a densității, distribuției și rolului lor în regiunile în discuție nu s-a evidențiat. Abordările existente în literatura de specialitate, ce se regăsesc și în note, sunt dedicate unei anumite zone doar din perspectiva relațiilor politico-militare și a unor studii de caz,[17] din perspectiva evoluției formelor arhitecturale ale edificiilor ecleziastice[18] și mai puțin din perspectiva limitelor / frontierelor militare[19] sau religioase.[20] Cercetarea sud-estului regatului Ungar arpadian, respectiv a Transilvaniei ca și frontieră a *Christianitas* a fost abordată doar la nivel teoretic, în tradiția abordărilor cultural-istorice[21] și mai puțin

sau deloc prin intermediul metodologiei aplicate în *arheologia peisajului* (*landscape archaeolgy*), respectiv reconstrucția peisajului prin metodele Sistemului Informațional Geografic (SIG / GIS).

Datorită progresului arheologiei din ultimele decenii, în special în direcția *arheologia bisericilor medievale*, chiar și cu limitele ce se impun stadiului actual al cercetărilor arheologice datorită metodelor procesualiste, se pot realiza astăzi anumite caracterizări și schița diferențe și particularități ale *peisajului religios*, care a apărut și s-a dezvoltat la contactul între diferite populații cu cerințe spirituale la fel de diferite din *spațiul catolic*, respectiv civilizația creștină-catolică și *spațiul non-catolic*, respectiv civilizația creștină-ortodoxă și civilizația păgână a stepei.

În cele ce urmează, modalitatea de tratare a subiectului pentru care am optat, va fi o analiza comparativă și în același timp contrastivă, pe un segment geografic dat care va evidenția diferențele majore și fenomenele antitetice din perspectiva peisajului religios, respectiv dintre spațiul catolic și non-catolic. Cu toate că secolul al XIII-lea a fost dezbătut atât din perspectivă istorică, arhitecturală și într-un anumit grad și din cea arheologică, cercetarea prin metoda comparativă a *peisajului arheologic* și a *peisajului religios*[22] a celor două spații geografice – respectiv sudul Transilvaniei ce reprezenta o parte din frontiera de sud-est a regatului arpadian, și nordul Olteniei și Munteniei, care s-au aflat succesiv sub dominația cumană, sud-dunăreană, maghiară și mongolă – poate aduce informații prețioase cu privire la diferențele culturale și spirituale ale diferitelor populații care au locuit în zonă.

În ultimele decenii, în istoriografie s-a generalizat teoria privind politica regilor arpadieni, în special în timpul regilor Andrei II și Bela IV, de expansiune teritorială a regatului Ungar în spațiul extracarpatic și balcanic, politică care s-a mulat cu cea a papalității de cucerire ecleziastică și spirituală, fiind analizate în detaliu instrumentele prin care s-au acționat. Limitându-ne strict la spațiul din sudul Transilvaniei, care începând cu a doua jumătate a secolului al XII-lea și primele decenii ale secolului al XIII-lea s-a definitivat atât ca o zonă de graniță pentru regatul ungar cât și ca o zonă de periferie a expansiunii Bisericii romano-catolice în sud-estul Europei – cunoscută în literatură ca și frontieră a *Christianitas*[23] –, instrumentele prin care s-au acționat au fost: ordinele militare (ordinul cavalerilor teutoni, 1211–1225,[24] presupusa prezență a cavalerii ioaniți, 1247[25]), ordinele călugărești misionare catolice (premonstratensii atestați în 1234–1235 la Sibiu și Brașov,[26] cistercienii au întemeiat mănăstirea de la Cârța între 1205–1206[27] și posibil la Brașov între 1202–1228,[28] primele mănăstiri dominicane în Transilvania înainte de invazia mongolă sunt prezente la Sibiu și posibil la Alba Iulia, iar până în 1303 fiind fondate cele de la Bistrița, Sighișoara, Vințu de Jos, posibil Odorheiul Secuiesc,[29] și franciscanii sunt atestați în 1268 la Bistrița și în 1300 la Sibiu[30]) și colonizările germane[31] și secuiești[32] desfășurate pe flancul de sud-est al graniței regatului Ungar. Pentru consolidarea teritoriilor cucerite și pentru paza hotarelor din sudul Transilvaniei regalitatea a antrenat românii și pecenegii ale căror așezări se aflau sub munte și în depresiunile submontane aflate pe ambele versante ale Carpaților Meridionali. În urma acestei organizări defensive s-a ajuns la crearea unor zone tampon sau a unor mărci de graniță care din punct de vedere geografic se defineau prin masive muntoase ale Carpaților Meridionali și depresiuni înșirate de-a lungul ambelor versante ale Carpaților Meridionali și care s-au constituit într-un „bloc omogen și dens de locuire românească;"[33] mai târziu zonele cu habitat dens românesc, acele „țări" românești de la marginile Transilvaniei, o parte vor fi înglobate în structurile administrativ-politice ale regatului (Țara Hațegului, Țara Maramureșului, districtele românești din Banatul de munte),[34] iar altele vor fi transformate pentru o perioadă de timp în feude /ducate ale voievozilor munteni (Țara Făgărașului, Țara Amlașului).[35]

După cum se știe, secolele XII–XIII sunt documentate relativ lacunar, lăsând tărâm vast ipotezelor și reconstrucțiilor celor mai diferite, totuși o caracteristică / concluzie comună ce se desprinde atât din documente cât și din studiile istorice / arheologice de specialitate este evidentă: structura etnică a populației din sudul Transilvaniei și apartenența lor confesională – sași,[36] români, pecenegi și secui – sunt sugestiv redate în câteva documente de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea,[37] din care amintim aici pe cele mai importante:

A. Documentul din **20 decembrie 1191** reprezintă documentul prin care este atestată înființarea de către regele Bella III (1171–1196) a bisericii germanilor din Transilvania și organizarea ei ca o prepoziturâ liberă (*ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum in praeposituram sit liberam istitutam*[38]) subordonată la început direct autorității Curiei papale iar apoi arhiepiscopiei de Strigoniu;[39] în momentul înființării ei, eveniment ce se presupune că s-a întâmplat fie în vara anului 1189 fie în 1190, prepozitura Sibiului cuprindea teritoriul viitoarelor capitluri Sibiu, Nocrich, Cincu și Rupea, respectiv teritoriul aflat la nord de râul Olt și depresiunea Sibiului. Această organizare ecleziastică se suprapunea într-un procent de cca 70% peste organizarea administrativ-politico-juridică atestată în documentul din 1224, *comitatul Sibiului*, și presupunea existența la această dată a unor construcții ecleziastice și a unei

rețele de parohii catolice – amintim aici bisericile care se datează arheologic și arhitectural în a doua jumătate a sec. XII și primele trei decenii ale sec. XIII: Orăștie, Zlatna, Cricău, Sebeș, Gârbova – cetate, Cristian (jud. Sibiu), Șura-Mică, Ocna-Sibiului, Turnișor, Sibiu, Hamba, Gușterița, Șelimbăr, Cisnădie, Cisnădioara, Cașolț, Daia, Roșia, Săcădate (?), Vurpăr, Axente Sever, Mediaș (?), Moșna (?),Sighișoara – Biserica din Deal, Bruiu, Cincu, Rodbav, Viscri, Drăușeni); o altă atestare documentară care sugerează existența în acest spațiu a unei rețele de biserici parohiale catolice este documentul de la sfârșitul secolului al XII-lea (14 decembrie 1199) care amintește de preoții flandrenzi (*Flandrenses sacerdotes*), iar pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea, cele câteva documente din 1223,[40] 1235[41] și 1240[42] vin să susțină într-un procent foarte mic existența bisericilor romanice atestate arhitectural și / sau arheologic (vezi harta 1).

B. Într-o diplomă regală din 23 iunie 1250[43] se enumeră o parte din acțiunile militare ale comitelui de Sibiu, Iwachinus, fiul comitelui Beche, printre care și cea din jurul anului **1210**, când Iwachinus este numit de către regele Andrei II comandantul oștirii („*ductorem exercitus*") pentru campania militară împotriva Vidinului bulgar, la cererea de ajutor solicitat de țarul Asan Borilă; pentru această expediție militară, comitele de Sibiu Iwachinus „*și-a adunat sași, români, pecenegi și secui*."[44] Documentul este unul dintre cele mai importante deoarece relevă componența etnică a sudului Transilvaniei, respectiv a grupurilor de populații care asigurau apărarea granței de sud a Transilvaniei,[45] dar și faptul că în drumul său spre Vidin a avut loc un conflict armat pe râul „Obotz" împotriva a „trei căpetenii din Cumania." În stadiul actual al cercetărilor, pentru perioada de sfârșit de secol XII și început de secol XIII, din punct de vedere arheologic și din perspectiva peisajului religios și al culturii materiale religioase se disting foarte clar în teritoriu, trei dintre populațiile amintite în documente:

– sașii, ei fiind identificați în mai multe puncte din sudul Transilvaniei, cimitirele lor fiind amplasate fără excepție în jurul bisericilor, tot lor fiindu-le atribuite *mormintele cu nișă pentru cap* și *mormintele în cistă cu nișă pentru cap* (Orăștie – cetate, Alba-Iulia – catedrala romano-catolică, Sebeș – biserica evanghelică, Sighișoara – Biserica din Deal, Sighișoara – Biserica Mănăstirii, Sighișoara-Dealul Viilor (?), Cisnădie – piatră de mormânt, Cricău – biserica ev., Sibiu – Piața Huet, Drăușeni, Feldioara, Mediaș – Biserica ev., Moșna – biserica ev., Săcădate – biserică, etc. v. harta 1);[46] există și cimitire amplasate în jurul bisericilor atribuite oaspeților germani în care nu au fost identificate morminte cu nișă pentru cap (v. Cașolț,[47] Ruja,[48] Viscri,?[49] Dealul Frumos?[50]); oaspeților germani le aparțin și acele biserici – capelă, componente ale unor reședințe nobiliare, unde în urma cercetărilor arheologice nu au fost identificate cimitire (vezi Cisnădioara,[51] Câlnic,[52] Prejmer,?[53] Zlatna – faza bazilicală[54]); obiecte liturgice databile în secolele XII–XIII au fost descoperite preponderent în teritoriul viitoarelor scaune săsești (crucea de altar de la Cisnădie, potirul de la Beriu, aquamanila de la Șelimbăr și Boarta, fragmentul de *corpus Christi* de la Dobârca, sfeșnicul animalier de la Sibiu, cădelnița de la Șeica Mare etc.); de subliniat este că astfel de obiecte liturgice puteau fi în folosință în orice biserică catolică din Ardeal, însă pentru acest segment de timp coloniștii sași au fost considerați principalii producători și totodată consumatori ai unor astfel de bunuri;[55]

– românii au fost identificați în Țara Hațegului, fiindu-le atribuite biserica și cimitirul din jurul ei de la Streisângeorgi, Strei (?), Peșteana (?), Densuș; Sarmisegetuza-Britonia ;[56]

– secuilor le-au fost atribuite mormintele din jurul bisericii[57] de la Gârbova, prima fază a înmormântărilor din jurul bisericii-sală de la Drăușeni,[58] Viscri (?);[59] mai există o categorie de cimitire ce nu se grupează în jurul unor biserici și care au fost atribuite de o parte a istoriografiei secuilor[60] (v. cazul necropolelor de la Zăbala[61] și Peteni[62]); biserici și cimitire au mai fost semnalate și în alte părți ale Transilvaniei, însă ceea ce ne-a reținut atenția este că pentru o bună parte dintre ele a fost identificat doar cimitirul fără a fi descoperită biserica contemporană lor sau a fost identificată fie doar biserica, fie biserica și cimitirul fără a ni se oferi un raport de datare concret între cele două.[63]

– în privința pecenegilor atestați în document, o identificare arheologică clară în teren a lor nu este sesizabilă în sudul Transilvaniei (prezența lor este totuși trădată de moștenirea unor toponime de origine turanică la sud de Olt, în Țara Făgărașului[64]), în schimb ei sunt identificabili arheologic la sud Carpați;

– cumanii, al doilea grup de turanici menționați în document, au fost identificați între Carpații Meridionali și Dunăre, mai exact în Muntenia, din punct de vedere arheologic fiindu-le atribuit orizontul funerar cu depunere de cal, care însă este specific și pecenegilor, și care dispare începând cu secolul al XIII-lea.[65]

În legătură cu pecenegii și cumanii, o dominație politică și militară a lor s-a înregistrat cu preponderență în spațiul geografic al Munteniei, unde au staționat, și mai puțin în Oltenia, care datorită nomadismului lor ecvestru, sunt foarte greu de surprins arheologic,[66] iar din perspectiva compoziției peisajului religios singurele elemente de reper optic sunt mormintele lor cu caracter tumular plasate, fără excepție, într-o zonă plană, respectiv de câmpie, și de cele mai multe ori în apropierea unui curs de apă. De reținut este că acest tip de morminte de călărești a fost descoperit doar în zona de câmpie a Munteniei;[67] în zona subcarpatică a Munteniei, în Subcarpații de curbură, în Oltenia și în Transilvania[68] nu au fost descoperite morminte de

călăreți cu caracter tumular datate în secolele XI–XIII. În acest context arheologic, dorim să amintim despre convertirea cumanilor și înființarea unei episcopii în 1227 în Subcarpații de Curbură;[69] procesul de creștinare al cumanilor care a debutat la începutul secolul al XIII-lea a durat mai bine de un veac, ceea ce înseamnă și o schimbare inclusiv a ritualului de înmormântare.[70] De subliniat încă o dată lipsa mormintelor atribuite cumanilor databile în secolele XI–XIII în teritoriul Episcopiei Cumanilor,[71] în interiorul căreia se presupune că era integrată și Țara Bârsei.[72] Această absență de dovezi arheologice este susținută indirect și prin omiterea menționării cumanilor în celebrul document papal din 14 noiembrie 1234 a lui Grigore IX scris pentru viitorul rege al Ungariei Bela IV,[73] act în care este redată foarte sugestiv diversitatea etnică (români, unguri și germani) și confesională din zona montană a sud-vestului Moldovei și nord-estului Munteniei.

C. Celebra diplomă andreană din **1224**,[74] emisă de regele Andrei II pentru oaspeții germani din Transilvania (*fideles hospites nostri Theuthonici Ultrasilvani*) așezați din dorința regelui Geza II (1141–1162) în sudul Transilvaniei, reprezintă constituirea unei largi zone de autonomie delimitată teritorial la est de Baraolt și la vest de Orăștie și aflată sub controlul direct al regalității ungare; comitatele în care a fost împărțit până în 1224 teritoriul delimitat în *Andreanum* au fost desființate, rămânând unul singur, *comitatul Sibiului*; în plus, regele le mai oferă oaspeților germani (*hospites teutonicum*) spre folosință „pădurea românilor și pecenegilor" (*silva Blacorum et Bissenorum*) Din punct de vedere geografic așezările oaspeților germani erau dispuse de-a lungul sudului Transilvaniei, respectiv pe o lungime de cca 200 km, o zonă care din punct de vedere al peisajului religios se delimitează printr-o densitate a rețelei de biserici romanice construite din piatră ce au fost ridicate în jurul Sibiului în a doua jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea, prin prezența în deceniul al patrulea a unei mănăstiri premonstratense[75] și a unei mănăstiri dominicane la Sibiu, și prin existența unei mănăstiri cisterciene la Cârța, pe linia Oltului[76] (vezi harta 1). O caracteristica comună a bisericilor romanice construite de comunitățile de oaspeți germani din cadrul comitatului Sibiului care o particularizează de restul spațiului catolic din Transilvania și Ungaria, dar și de spațiul non-catolic aflat la sud de acel pământ regal acordat oaspeților germani, este utilizarea frecventă a planului bazilical, cu trei până la cinci travee, nava principală fiind continuată spre est cu un cor pătrat încheiat cu o absidă semicirculară, și uneori prevăzută în partea de vest cu un turn clopotniță masiv.[77] Dacă în privința localizării așezărilor oaspeților germani este clară, în schimb identificarea și delimitarea sau întinderea acelei păduri a românilor și pecenegilor este încă lung discutată și astăzi în istoriografia din România, existând diferite teorii;[78] noi optăm pentru ipoteza lansată de Radu Popa cu decenii în urmă și care astăzi este marginalizată de istoriografie, care susține că „silva Blacorum et Bissenorum" se întindea pe toată lungimea de sud a Transilvaniei până în Banat, cuprinzând la momentul anului 1224 inclusiv Țara Hațegului[79] (vezi harta 1 și 2); din perspectivă administrativ-juridică, inițial din această pădure a românilor trebuie să fi făcut parte și *terra Blacorum* atestată în 1222 în documentul emis de regele Andrei II pentru Ordinul cavalerilor teutoni, ea învecinându-se cu Țara Bârsei, teritoriu concedat în 1211 cavalerilor teutoni,[80] și *terra exempta de Blaccis* atestată în documentul din 1223 prin care regele Andrei II întărește abației cisterciene de la Cârța, întemeiată în primii ani ai secolului al XIII-lea, domeniul cuprins între râurile Arpaș și Cârțișoara, adică „ținutul luat de la români" și concedat ei pentru fondarea propriu-zisă a mănăstirii;[81] cele două atestări ale *terrae Blacorum* au fost identificate preponderent cu Țara Făgărașului.[82] Trebuie să repetăm că instalarea ordinului cistercian în sudul și sud-estul Transilvaniei a avut un rol misionar de convertire a păgânilor și creștinilor de confesiune răsăriteană / „schismatici."[83] Fondările celor două mănăstiri cisterciene în primele decenii ale secolului al XIII-lea, una la Cârța, în Țara Făgărașului (unde și astăzi se păstrează impresionantul monument construit în stil gotic timpuriu[84]), și una în Brașov,[85] în Țara Bârsei, nu este întâmplătoare, ele înscriindu-se pe linia misiunii Bisericii Romane în regiunile răsăritene ale *Christianitas*, și situându-se în același timp pe linia de frontieră atât a regatului Ungar cât și a expansiunii autorității papale. Aceste reconstituiri ale frontierelor pe bază documentară se identifică clar în teren și din punct de vedere al peisajului religios și al descoperirilor arheologice, iar aici avem în vedere cimitirele din jurul bisericilor și vasele liturgice databile în secolele XII–XIII.[86] De subliniat este că deși literatura de specialitate, care exprimă un acord total al localizării *terrae blacorum* și *silvae Blacorum et Bissenorum* în sudul Transilvaniei – cu diferite nuanțări, adică o identificare a lor fie în Țara Făgărașului, fie în zona munților Cibin și Sebeș, respectiv ținutul Amlașului[87] și teritoriul numit de sași *Unterwald* (Țara de sub Pădure)[88] sau în Țara Hațegului[89] –, din punct de vedere arheologic și al peisajului religios, românii au fost identificați doar în Țara Hațegului unde pentru secolele XII și XIII există un grup de biserici de curte, ortodoxe, care planimetric se încadrează în categoria bisericilor sală de mici dimensiuni cu altar rectangular (Streisângeorgiu, Strei) sau absidă semicirculară (Densuș și Pești); pentru Țara Bârsei,[91] Țara Făgărașului,[92] ducatul Amlașului (domeniul cetății Salgo / scaunul Sălișteș) și *Unterwald*, în stadiul actual al cercetărilor, biserici construite în secolele XII–XIII și necropole / cimitire care să fie atribuite românilor sau pecenegilor nu au fost identificate.

Identificarea unei părți din vasta pădure a românilor

şi pecenegilor cu zona din partea de S–SV a comitatului Sibiu nu ar trebui omisă. Aplicând metoda regresivă pentru zona Mărginimii, vom constata că o parte din această pădure o găsim constituită la începutul secolului al XIV-lea în domeniul cetăţii Salgo, ce cuprindea 9 sate – Cunţa, Amnaş, Săcel, Orlat şi alte cinci sate româneşti (*villis Olaceis*),[93] care făcea graniţă comună cu o parte din teritoriul Scaunului Sibiului. Domeniul cetăţii Salgo s-a constituit parţial ca proprietate a greavilor de Tălmaciu, pentru ca apoi, din 1366, să fie organizat cu intermitenţe, păstrându-se în cea mai mare parte aceeaşi reţea de aşezări, ca un domeniu feudal al domnitorilor munteni, cunoscut în documente ca posesiunea regală Amlaş sau ducatul Amlaşului.[94] Partea de N–NE a acestei posesiuni se învecinau cu pământurile saşilor din Cristian, Cisnădie şi Cisnădioara. Între Cisnădioara şi Cisnădie, s-a aflat şi aşezarea dispărută *villa Ruetel* a valonului „*Johannes Latinus* aşezat între Teutoni", al cărui teritoriu a intrat la un moment dat în proprietatea bisericii din Cisnădie, terenul fiind denumit de localnicii saşi *Gehonnes* (*Johannes*), toponim care se regăseşte pe hărţile vechi. La Cisnădioara se află un alt valoros monument – o mică bazilică romanică amplasată pe un deal, vizibilă de la depărtare –, care a intrat în posesia mănăstirii Cârţa în 1223, prin donarea muntelui Sf. Mihail împreună cu biserica de către un alt valon *magistrul Gocelinus*. Pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea, dacă nu chiar pentru aproape tot secolul al XIII-lea, cele două personaje amintite (*Johannes Latinus* şi *magistrul Gocelinus*), care îşi aveau reşedinţele lor nobiliare[95] în imediata vecinătate a Cisnădiei (foarte sugestivă în aceste sens este denumirea unei străzi din Cisnădie, str. Greavilor – Gräffengasse, care este de altfel şi drumul de acces din Cisnădie spre Cisnădioara), reprezintă două figuri importante ale elitei săseşti; ele au primit, datorită serviciilor militare aduse regalităţii, privilegii însemnate: proprietăţi funciare, dreptul de a circula liber fără a plăti vamă în tot regatul, dreptul de a fi judecat doar în faţa regelui sau al comitelui palatin etc.[96] Presupunem că numărul acestor cavaleri (*miles*) din zona Cisnădiei,[97] a Cristianului şi a Sibiului va fi fost mai mare decât lasă să se întrevadă documentele (v. localităţile al căror nume derivă din cel al eroului eponim: Hermann = villa Hermanni = Sibiu, Christian = insula Christiana?,[98] Humbert = villa Humberti = Guşteriţa, Alard = villa Alardi, Eppo / Eberhard = villa Epponis = Turnişor, etc.).[99] Existenţa acestor greavi a căror activitate principală, pe lângă cea de păzitori ai graniţei şi cavaleri (*miles*) în campaniile militare ale regelui, era cea de comercianţi / neguţători, explică parţial resursele financiare pentru construirea impozantelor edificii ecleziastice din Sibiu, Cisnădie şi Cristian (?) şi a frumoasei bazilici de pe muntele Sf. Mihail din Cisnădioara.

Amplasate într-un peisaj geografic religios, cele patru biserici catolice au avut un rol iniţial bine definit la cumpăna secolelor XII–XIII. Bazilica romanică cu turn în partea de vest din Sibiu reprezintă a doua biserică romanică ca mărime din Transilvania, cu o lungime de cca 46,5 după biserica din Cincu (cca 52,5 m),[100] care şi ea se află într-o asemenea zonă de graniţă, urmată de cea din Cisnădie cu o lungime de 44,7 m, şi apoi de cele din Cristian şi Sebeş (construită în imediata vecinătate a zonei numite de saşi *Unterwald* / Ţara de sub Pădure).[101] Cu excepţia bisericii episcopale de la Alba Iulia, în stadiul actual al cercetărilor, bisericile romanice amintite construite în jurul anului 1200 reprezentau cele mai mari biserici romanice din Transilvania şi toate aflate la graniţa de sud a Transilvaniei, pe pământul regal, spaţiu catolic, învecinat cu pădurea *Blacorum et Bissenorum* (vlahilor şi pecenegilor), spaţiu non-catolic. „Oaspeţii occidentali" aşezaţi în această zonă, pe lângă serviciile militare pe care trebuiau să le îndeplinească la marginea regatului, trebuie să fi avut şi misiunea de a construi un *peisaj ecleziastic*. Înălţate într-un cadru în care majoritatea construcţiilor, dacă nu chiar toate, erau din lemn, la cumpăna secolelor XII–XIII, impozantele biserici cu uriaşele lor turnuri (Cisnădie, Sibiu, Cristian, Sebeş, Cincu), vizibile de la depărtare, deveneau astfel principalul obiectiv al compoziţiei peisajului religios şi, în cadrul structurii aşezării, un reper optic şi un simbol al ofensivei puterilor catolice şi al prozelitismului papal într-o zonă dominată de populaţii păgâne sau creştini „schismatici". Aşa cum am mai spus la începutul comunicării, Ş. Papacostea a teoretizat foarte distinct expansionismul reciproc al politicii de cucerire teritorială coordonat de regii Arpadieni şi programul papalităţii de cucerire ecleziastică şi spirituală în răsăritul Europei.

D. Un alt grup de diplome foarte important care face referire directă la organizarea de la începutul secolului al XIII-lea a unui segment din graniţa militară a sud-estului regatului Ungar, respectiv a sud-estului Transilvaniei, sunt cele emise către ordinul teuton în perioada 1211–1225,[102] şi cele din 1227,[103] 1234,[104] şi 1240.[105] În anul 1211,[106] regele Andrei II dăruia monahilor cavaleri teutoni „o ţară numită Bârsa, în Transilvania înspre cumani" (*quandam terram Borza nomine, ultra silvas versos Cumanos*), care era *deserta et inhabitata*; în schimbul daniei funciare şi a numeroase privilegii, cavalerii teutoni trebuiau să asigure graniţa regatului împotriva cumanilor şi dacă era posibil „prin aşezarea lor să se întindă regatul" (*ut et Regnum per conversationem eorum propagatam dilatetur*). Misiunea lor de apărare a regatului împotriva incursiunilor cumanilor păgâni a fost îndeplinită, regatul a fost extins în exteriorul curburii Carpaţilor, în plus au reuşit, se pare, să convertească o parte dintre cumani la creştinism.[107] Ordinul călugăresc militar, cavalerii teutoni, este perceput în literatură şi ca unul dintre instrumentele militare pentru extinderea dominaţiei spirituale a papalităţii în spaţiul carpato-dunărean. Datorită exprimării explicite din diploma

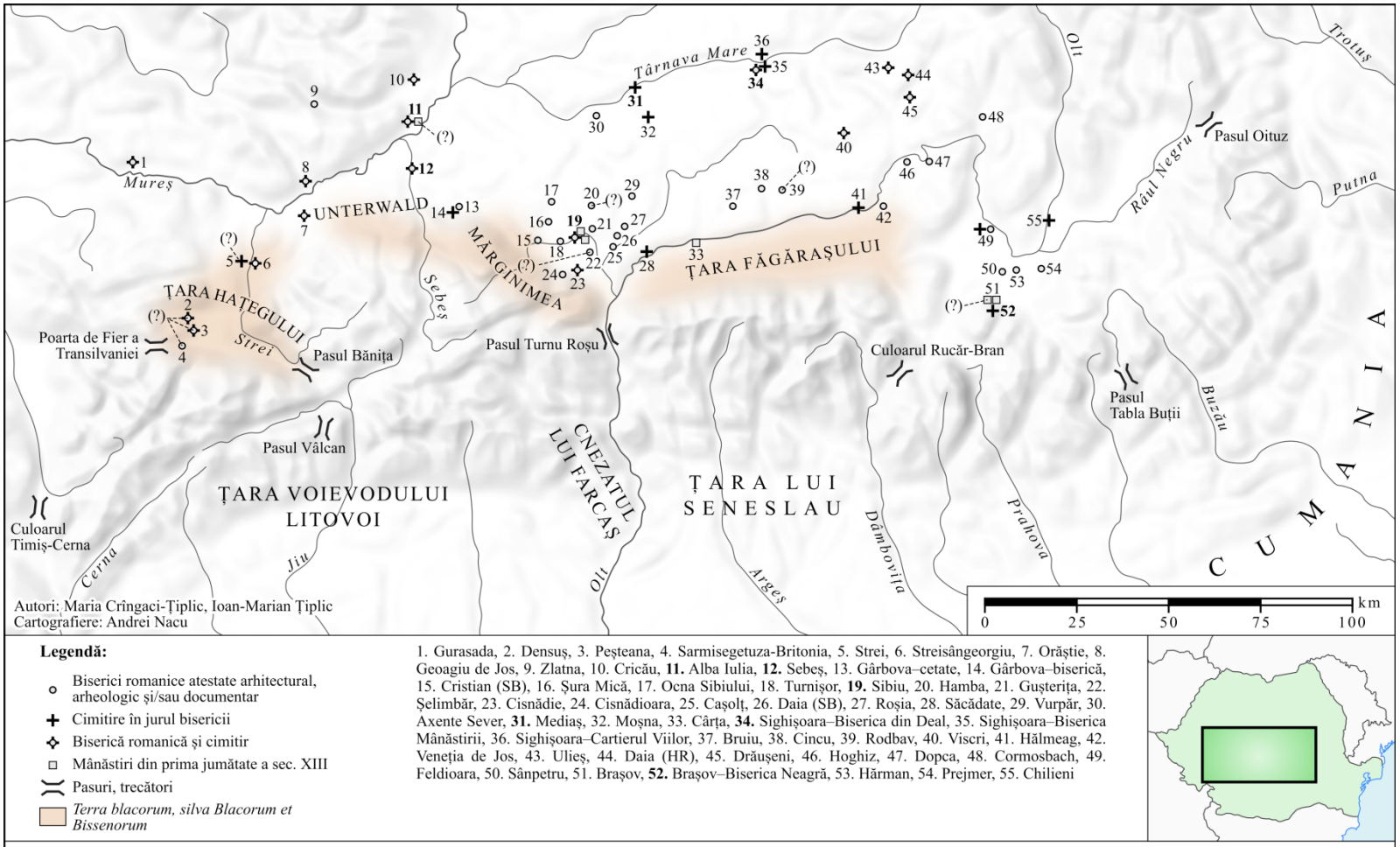
de la 1211 prin care li se acorda teritoriul din partea de sud-est a Transilvaniei şi dreptul de a-şi construi cetăţi şi oraşe fortificate din pământ şi lemn,[108] apoi în 1222 din piatră,[109] istoriografia a încercat identificarea în teren atât a celor cinci cetăţi cât şi a bisericilor ridicate de către ei în Ţara Bârsei. În legătură cu această presupusă efervescenţă din domeniul constructiv s-au făcut numeroase speculaţii; în stadiul actual al cercetărilor o asemenea intensitate, bănuită că s-a extins şi în afara arcului carpatic, nu este susţinută nici din punct de vedere arhitectural şi nici din cel al rezultatelor cercetărilor arheologice. Existenţa unor cetăţi din piatră[110] precum şi a unor biserici de factură romanică târzie şi gotică timpurie în Ţara Bârsei au determinat pe mulţi exegeţi din domeniu să le asocieze din punct de vedere topografic cu momentul teutonic, considerând că ele au fost precedate de o fază mai veche atribuită fie momentului teuton fie unor oaspeţi germani colonizaţi în Ţara Bârsei[111] (de ex. datorită planimetriei bisericii de plan central în formă de cruce cu braţe egale de la Prejmer, unică între bisericile medievale din Transilvania, istoriografia mai veche a considerat că ridicarea bisericii a fost iniţiată de cavalerii teutoni, întreruptă de invazia mongolă şi finalizată în a doua jumătate a sec. XIII sub influenţa şantierului cistercian de la Cârţa[112]). În privinţa bisericilor presupuse a fi ridicate în perioada staţionării lor în Ţara Bârsei, literatura mai veche cocheta cu ipoteza construirii de către cavalerii teutoni a unor biserici în Prejmer, Feldioara, Sânpetru şi Hărman, având ca argument şi documentul din 21 martie 1240 prin care cistercienii au devenit noii proprietari ai celor patru biserici din Ţara Bârsei.[113] Exceptând cele două documente din 1223 care confirmă că „în Ţara Bârsei [...] după ce a fost stăvilită [...] năvala păgânilor, din pricina cărora pământul acesta a rămas pustiu şi deşert, se află acum un număr mare de clerici”[114] şi „preoţi,” a documentului din 1235 care atestă prezenţa unui decan şi a unor preoţi[115] şi a celui din 1234–1235 prin care se atestă existenţa unei mănăstiri premonstratense în Braşov,[116] documentul din 1240 constituie prima atestare privind prezenţa **unor biserici** în Ţara Bârsei, fiind nominalizate doar cele de la Feldioara, Sânpetru, Hărman şi Prejmer.[117] Cu toate că anul 1240 este perceput de majoritatea specialiştilor ca *terminus ante quem* pentru existenţa unor biserici de perioadă teutonă,[118] în stadiul actual al cercetărilor acele biserici nu au fost identificate. Din punct de vedere arheologic toate cele patru biserici au fost sondate arheologic[119] şi din ceea ce s-a publicat până în prezent, deşi au fost identificate substrucţii de zid la Prejmer şi Feldioara datate în jurul anului 1200 şi suprapuse parţial de fundaţiile bisericilor din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, încă nu se poate oferi o analiză preliminară despre: o planimetrie a acelor ruine, o atribuire a lor unei anumit structuri, o amplasare spaţială a construcţiei în cadrul unei localităţi, despre dispoziţia ei în raport cu existenţa unui cimitir sau despre evoluţia ei arhitecturală;[120] în schimb ceea ce se remarcă din rezultatele cercetărilor arheologice sunt acele substrucţii de zid masive şi a unor cimitire (v. cazul Feldioara, Prejmer şi Braşov – Biserica Neagră), care vin de fapt să puncteze pe hartă existenţa unor biserici şi cimitire în jurul anului 1200, ce au făcut cu siguranţă parte dintr-o reţea de biserici despre a căror distribuţie, densitate şi rol în cadrul acelei reţele avem prea puţine date să vorbim. Prezenţa unei monede emise de Bela III (1172–1196) descoperită la Prejmer, sub podeaua bisericii într-un strat de umplutură şi lipsa unui cimitir în acest sit,[121] şi asociată cu descoperirile de la Feldioara – biserica evanghelică (unde au fost identificate pe de o parte nişte substrucţii de zid mai vechi decât actuala biserică romanică şi suprapuse parţial de fundaţiile bisericii,[122] însă nu se cunoaşte raportul dintre aceste substrucţii şi cimitirul datat în a doua jumătate a secolului al XII-lea şi atribuit unei comunităţi de oaspeţi germani[123]), Cisnădioara – biserica Sf. Mihail [unde nu au fost identificate morminte şi a fost descoperit un denar emis de Ştefan III (1162–1172)],[124] şi Câlnic – reşedinţa nobiliară fortificată [unde în urma cercetărilor arheologice nu au fost identificate morminte, dar în schimb au fost descoperite în interiorul şi în apropierea actualei capele 7 monede arpadiene: 2 de la Bela IV (1235–1270) şi 5 de la Ştefan V (1270–1272)][125] ne împing către lansarea a două ipoteze: ridicarea unor edificii ecleziastice în Ţara Bârsei la sfârşitul secolului al XII-lea sau / şi începutul secolului al XIII-lea de către ordinele monahale / cavalereşti şi / sau ridicarea unor capele ca parte componentă a unor reşedinţe nobiliare similare celor presupuse a fi existat la Sibiu, Orăştie, Sighişoara, Cisnădie, Cisnădioara, Câlnic etc. de către greavi / cavaleri occidentali cu un puternic rol militar[126] în apărarea acestui segment de graniţă şi în construirea unui peisaj religios;[127] prezumţia existenţei unor greavi / elite militare în fruntea comunităţilor de oaspeţi germani din Ţara Bârsei nu trebuie exclusă având în vedere topografia locurilor de descoperire a spadelor cu butonul de tip N (conform tipologiei lui Oakeshott) sau tipul VI (conform ă tipologiei lui Pinter) în jurul Sibiului (Şelimbăr şi Vurpăr) şi în Ţara Bârsei (Codlea, Sânpetru); acestea sunt datate între sfârşitul secolului al XII-lea şi mijlocul secolului al XIII-lea[128] şi au analogii puternice în sudul şi vestul Germaniei.[129] Dacă asociem toate aceste informaţii, colonizarea oaspeţilor germani eşuată[130] (vezi încetarea cimitirului de la Feldioara), instalarea Ordinului teuton în Ţara Bârsei, întemeierea episcopiei cumanilor din 1227 de către călugării dominicani într-un spaţiu locuit preponderent de români ortodocşi reticenţi la misionarismul catolic,[131] prezenţa unei mănăstiri premonstratense în 1234–1235 şi posibil a unei mănăstiri cisterciene în prima jumătate a secolului al XIII-lea la Braşov,[132] toate aceste elemente vin încă odată să susţină o intensă activitate de misionariat catolic la graniţa de sud-est a regatului arpadian, ce se întinde pe parcursul unui secol şi care a început să dea roade abia

începând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, când putem vorbi de o rețea de biserici parohiale catolice. Considerăm că frontiera *Christianitas* s-a stabilizat în Țara Bârsei abia începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Ca și concluzie se poate vorbi în stadiul actual de cercetare despre existența în jurul anului 1200 a unui peisaj geografic religios în Țara Bârsei compus din biserici și cimitire catolice (vezi harta 1); momentan nu avem date despre raportul dintre cimitire și biserică și dacă aceste biserici grupau în jurul lor un cimitir sau dacă mormintele datate în prima jumătate a secolului al XII-lea se grupau în jurul unei presupuse biserici. În ciuda documentelor din 1223, 1224, 1227, 1234, 1235 și 1240 și a puținelor date care vin dinspre arheologie, care împreună atestă prezența unui decan, a unor preoți, a unei mănăstiri premonstratense și a unor biserici în Țara Bârsei, despre o arhitectură ecleziastică și a unei rețele de biserici catolice definitivate și stabilizate se poate vorbi abia din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, când se ridică bisericile de la Prejmer, Feldioara, Hărman, Brașov – *Corona* (?), Brașov – biserica Sf. Bartolomeu, Brașov – biserica Sf. Martin (?), Rotbav, Bod, Hălchiu, Codlea, Ghimbav, Cristian, Râșnov (biserica Sf. Matei), Vulcan (vezi harta 2). Biserica Sf. Bartolomeu din Brașov cu lungimea sa de 59 m a reprezentat una dintre cele mai mari biserici din Transilvania acelor timpuri, mai mare decât bisericile de la Sibiu, Cisnădie, Cristian, Cincu,[133] chiar mai mare și decât mănăstirea Cârța, considerat avanpost al catolicismului în *terra olachorum de Kyrch*; de asemenea bazilica de la Feldioara (cu o lungime de cca 45 m) și biserica de plan central cruciform de la Prejmer sunt de dimensiuni mari, având în vedere volumetria lor; în peisajul istoric al Țării Bârsei, ele reprezintă, asemenea bisericilor din jurul Sibiului și a mănăstirii Cârța din Țara Făgărașului, principalul obiectiv al compoziției peisajului religios, un reper optic vizual și un simbol al ofensivei puterilor catolice. Rămâne de demonstrat din punct de vedere arheologic mai vechea teoria conform căreia o parte din noile așezări germane din Țara Bârsei, au fost înființate lângă așezări românești,[134] având în vedere două aspecte: a) indirect documentul din 1234[135] și cel din 1288[136] care sunt foarte sugestive în ceea ce privește componența etnică și apartenența confesională la creștinism a populațiilor din sudul și sud-estul Transilvaniei (în cazul românilor apartenența lor la ortodoxism)[137] și b) atestarea în secolul al XIV-lea a unor cartiere românești la Brașov (Șcheii Brașovului) și la Râșnov (*Pe Dobrice*), denumite în documentele medievale „Bulgaria", și existența în aceste cartiere începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea a unor biserici de piatră ortodoxe, ambele purtând hramul Sf. Nicolae.[138]

Extensiunea teritorială a ordinelor și a colonizărilor cu oaspeți occidentali / coloniștilor sași și secui și configurațiile arhitecturale adoptate și propagate de către ei, se delimitează foarte clar pentru sfârșitul secolului al XII-lea și secolul al XIII-lea în peisajul religios din sudul Transilvaniei și în topografia bisericilor romanice catolice din sudul Transilvaniei; bisericile catolice construite în stil romanic, prezența cimitirelor în jurul bisericilor, descoperirea unor vase liturgice specifice unor populații catolice consumatoare de asemenea bunuri se constituie ca într-o frontieră bine delimitată pe hartă între spațiul catolic și non-catolic; ele sunt amplasate pe linia de sud a pământului regal / fundus regius / a celor Șapte Scaune ce sunt delimitate pe o lungă porțiune de frontiera naturală a râului Olt[139] (vezi harta 1 și 2); contrastul este și mai evident dacă luăm în considerare că la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, acel fundus regius / teritoriul săsesc a devenit o zonă de frontieră militară și religioasă stabilă și eficientă cu centrul la Sibiu, iar din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și Țara Bârsei, cu centrul la Brașov. Din punct de vedere al peisajului religios, cea mai densă rețea de biserici parohiale catolice care se datează în jurul anului 1200 se află în partea de sud a Transilvaniei, în jurul Sibiului (vezi harta 1), zonă de colonizare cu oaspeți occidentali, unde se află de altfel și cele mai mari bazilici romanice (Sibiu, Cisnădie, Cristian); începând cu deceniului al patrulea al secolului al XIII-lea activitatea mănăstirilor împreună cu activitatea șantierelor din centrele urbane au contribuit la o răspândire și generalizare a arhitecturii din piatră în mediul rural; iar această îndesire a rețelei se remarcă în special în jurul viitoarelor orașe (Brașov, Mediaș, Sebeș). Dacă pentru a două jumătate a secolului al XII-lea și prima jumătatea a secolului al XIII-lea se constată o prezență firavă a unei rețele de biserici parohiale catolice, începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în special după invazia mongolă asistăm la o îndesire a rețelei de biserici parohiale, o generalizare a arhitecturii din piatră în mediul rural remarcându-se mai întâi în satele din jurul centrelor de comitat (vezi harta 2).

Prezența unei rețele dense de biserici romanice catolice în secolul al XIII-lea în sudul Transilvaniei cât și a amplasarea celor două mănăstiri cisterciene, a celor doua mănăstiri premonstratense, și distribuția mănăstirilor dominicane și apoi a celor franciscane începând cu deceniul al cincilea al secolului al XIII-lea demonstrează încă o dată că sudul Transilvaniei a devenit din punct de vedere religios o porțiune bine definită din *limesul răsăritean al Christianitas*, una dintre cele mai puternice segmente de graniță a creștinătății apusene. Încercările regalității ungare din decursul secolul al XIII-lea de a-și extinde granițele teritoriale și confesionale la sud de Carpați[140] au eșuat, iar granița creștinătății apusene pe parcursul evului mediu nu a depășit sudul Transilvaniei. „Linia de demarcație a Carpaților Răsăriteni și Meridionali, devenită acum hotar, a separat nu numai state dar și arii de civilizație diferite, cea a Occidentului catolic și cea a Răsăritului ortodox".[141]

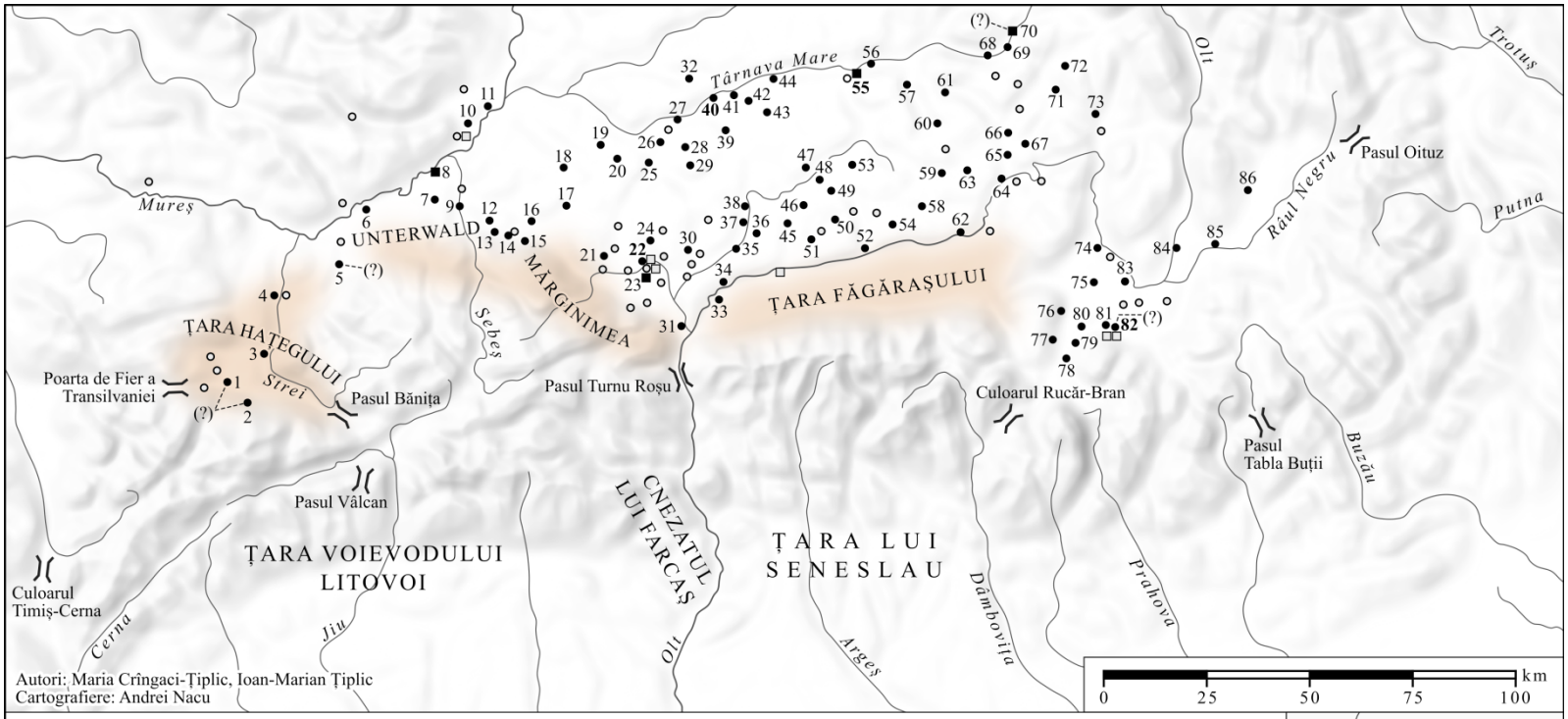

Legendă:

- Biserici romanice atestate arhitectural, arheologic și/sau documentar
- Cimitire în jurul bisericii
- Biserică romanică și cimitir
- Mânăstiri din prima jumătate a sec. XIII
- Pasuri, trecători
- *Terra blacorum, silva Blacorum et Bissenorum*

1. Gurasada, 2. Densuș, 3. Pești, 4. Sarmisegetuza-Britonia, 5. Strei, 6. Streisângeorgiu, 7. Orăștie, 8. Geoagiu de Jos, 9. Zlatna, 10. Cricău, **11.** Alba Iulia, **12.** Sebeș, 13. Gârbova–cetate, 14. Gârbova–biserică, 15. Cristian (SB), 16. Șura Mică, 17. Ocna Sibiului, 18. Turnișor, **19.** Sibiu, 20. Hamba, 21. Gușterița, 22. Șelimbăr, 23. Cisnădie, 24. Cisnădioara, 25. Cașolț, 26. Daia (SB), 27. Roșia, 28. Săcădate, 29. Vurpăr, 30. Axente Sever, **31.** Mediaș, 32. Moșna, 33. Cârța, **34.** Sighișoara–Biserica din Deal, 35. Sighișoara–Biserica Mânăstirii, 36. Sighișoara–Cartierul Viilor, 37. Bruiu, 38. Cincu, 39. Rodbav, 40. Viscri, 41. Hălmeag, 42. Veneția de Jos, 43. Ulieș, 44. Daia (HR), 45. Drăușeni, 46. Hoghiz, 47. Dopca, 48. Cormosbach, 49. Feldioara, 50. Sânpetru, 51. Brașov, **52.** Brașov–Biserica Neagră, 53. Hărman, 54. Prejmer, 55. Chilieni

Hartă 1: Răspândirea bisericilor, a mănăstirilor și a cimitirelor în sudul Transilvaniei la sfârșitul sec. XII și în prima jumătate a sec. XIII

Legendă:

- Biserici atestate arhitectural, arheologic și/sau documentar din a doua jumătate a sec. XIII
- Mânăstiri din a doua jumătate a sec. XIII
- Biserici romanice sau mânăstiri atestate până la jumătatea sec. XIII (vezi Harta 1)
- Pasuri, trecători
- *Terra blacorum, silva Blacorum et Bissenorum*

1. Ostrov, 2. Nucșoara, 3. Sântămăria-Orlea, 4. Strei, 5. Beriu, 6. Aurel Vlaicu, 7. Pianu de Jos, 8. Vințu de Jos, 9. Petrești, 10. Bărăbanț, 11. Sântimbru, 12. Câlnic, 13. Reciu, 14. Gârbova–biserică, 15. Dobârca, 16. Miercurea Sibiului, 17. Ludoș, 18. Păuca, 19. Cenade, 20. Soroștin, 21. Rusciori, **22.** Sibiu–biserica Azilului, 23. Sibiu, 24. Șura Mare, 25. Șeica Mare, 26. Agârbiciu, 27. Copșa Mică, 28. Șoala, 29. Petiș, 30. Nou, 31. Tălmaciu, 32. Bazna, 33. Avrig, 34. Săcădate, 35. Hosman, 36. Marpod, 37. Nocrich, 38. Alțâna, 39. Moșna, **40.** Mediaș, 41. Bratei, 42. Ațel, 43. Biertan 44. Șaroș pe Târnave, 45. Chirpăr, 46. Veseud, 47. Ruja, 48. Dealu Frumos, 49. Merghindeal, 50. Toarcla, 51. Șomartin, 52. Cincșor, 53. Movile, 54. Boholț, **55.** Sighișoara, 56. Albești, 57. Saschiz, 58. Felmer, 59. Jibert, 60. Bunești, 61. Archita, 62. Hălmeag, 63. Dacia, 64. Ungra, 65. Homorod, 66. Cața, 67. Mercheașa, 68. Mugeni, 69. Feliceni, 70. Odorheiu Secuiesc, 71. Crăciunel, 72. Merești, 73. Vârghiș, 74. Rotbav, 75. Hălchiu, 76. Codlea, 77. Vulcan, 78. Râșnov, 79. Cristian (BV), 80. Ghimbav, 81. Brașov–Bartolomeu, **82.** Brașov–biserica Sf. Martin, 83. Bod, 84. Chilieni, 85. Reci, 86. Cernat

Harta 2. Răspândirea bisericilor și a mânăstirilor în sudul Transilvaniei în a doua jumătate a sec. XIII

Note:

1. *Cercetare finanțată prin proiectul CNCS PN-II-ID-PCE-2011-3-0744: South Transylvanian Medieval Monuments: Past, Present, Future. Between Archaeology, History and 3D Modelling,"finanțat prin Planul Național de Cercetare, Dezvoltare și Inovare 2007–2013, Programul Idei, Subprogramul Cercetare Exploratorie înregistrat la UEFISCDI cu numărul 193/5.10.2011.*

2. Din punct de vedere geografic partea de sud-est a regatului Ungar în secolul al XIII-lea se întindea din nordul Bosniei până la Carpații de Curbură și care acoperea în linie dreaptă un front de cca 1000 km. În ceea ce privește politica și direcțiile de expansiune din secolul al XIII-lea ale regatului Ungar în spațiul carpato-balcanic amintim aici doar: Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și imperiul mongol* (București: Enciclopedică, 1993); Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea* (București: Enciclopedică, 2001); Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895–1526)* (Cluj-Napoca: Mega, 2006), apariția în limba engleză Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526* (London-New-York, 2001); Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni* (București: Enciclopedică, 2008).

3. Pe baza studiilor de toponimie, a atestărilor documentare și a descoperirilor arheologice au fost identificate 5 etape ale avansării hotarelor regatului arpadian dinspre vestul spre estul și sud-estul Transilvaniei, ce s-au desfășurat cronologic între anii 900–1200. În etapa a patra, respectiv în timpul regelui Geza II (1141–1162), granițele regatului Ungar au atins linia Oltului și sud-estul Transilvaniei, iar în ultima etapă, datată în jurul anului 1200, granițele au înaintat până la linia Carpaților Răsăriteni și Meridionali, conform K[urt] Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII* (București: editura R. P. R., 1958), 109–131; Adrian Ioniță et alii, *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes* (București: Academia Română, 2004), 56–59; Ioan Marian Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X–XIV)* (București: Militară, 2006), 101–178.

4. În literatura de specialitate se întâlnește frecvent și denumirea de Podișul Transilvaniei.

5. *Enciclopedia geografică a României*, coord. șt. Grigore Posea (București: Științifică și Enciclopedică, 1982), 30–42.

6. Ibid.

7. Este vorba de reconstituirea structurilor inițiale în mod regresiv, prin cercetări istorice și arheologice, prin analiza toponimiei și a onomasticii, studii de etnosociologie, antropologie, lingvistică etc. (Radu Popa, *Țara Maramureșului în secolul al XIV-lea* (București: Academia R. S. R., 1970); Radu Popa, „Premisele cristalizării vieții statale românești," în *Constituirea statelor feudale românești*, coord. Nicolae Stoicescu (București: Academia R. S. R., 1980), 26–27; Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului* (București: Științifică și Enciclopedică, 1988).

8. Ne referim aici la celebra Diplomă a Cavalerilor Ioaniți, din 2 iunie 1247 [întregul text latin împreună cu traducerea în limba română se află și în: *Documenta Romaniae Historica*, D. *Relații între Țările Române*, vol. I (1222–1456) (București: Academia R. S. R., 1977), 21–28, nr. 10] (de acum DRH. D), care reprezintă un contract între regele Ungariei, Bela al IV-lea, și cavalerii ioaniți, prin care cei din urmă primeau în anumite condiții, pe lângă alte posesiuni, „întreaga țară a Severinului împreună cu munții ce țin de ea și cu toate celelalte ce atârnă de ea, precum și cnezatele lui Ioan și Farcaș până la râul Olt, afară de pământul cnezatului voievodului Litovoi, pe care îl lăsăm românilor așa cum l-au stăpânit aceștia și până acum;" în privința cnezatului voievodului Litovoi numit și *terra Litua*, cavalerii ioaniți aveau permisiunea de a lua jumătate din toate veniturile și foloasele ce se strâng pe seama regelui „de la românii ce locuiesc în țara Litua, în afară de țara Hațegului cu cele ce țin de dânsa;" stăpânirea voievodului Litovoi se întindea, așadar, pe ambele versante ale Munților Carpați, respectiv în nordul Olteniei și în Țara Hațegului, care se afla în interiorul arcului carpatic (Popa, *Țara Hațegului*, 249–256). Pe lângă acestea ospitalierii mai primeau „toată Cumania, de la râul Olt și munții Transilvaniei, sub aceleași îndatoriri ce sunt arătate mai sus cu privire la țara Severinului – în afară de țara lui Seneslau, voievodul românilor, pe care le-am lăsat-o acelora, așa cum au stăpânit-o și până acum – și întru totul sub toate acele îndatoriri, rânduite mai sus, cu privire la țara Litua"; de asemenea și Cumania se întindea în dreptul Carpaților de Curbură pe ambele versante cuprinzând în autoritatea ei și Țara Bârsei [Sergiu Iosipescu, „Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare," în *Constituirea statelor feudale românești*, 42–44; Ioan-Aurel Pop, „Noi comentarii asupra diplomei cavalerilor ioaniți (1247) și a contextului emiterii sale," în *Românii în Europa medievală (între Orientul Bizantin și Occidentul Latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, vol. îngr. de Dumitru Țeicu, Ionel Cândea (Brăila: Istros, 2008), 225–242].

9. Identificarea în teren a cnezatelor și a întinderii Cumaniei amintite în celebra Diplomă a Cavalerilor Ioaniți, din 2 iunie 1247, a declanșat o lungă dispută istoriografică, bibliografia pe această temă fiind imensă, amintim aici cele mai importante lucrări: Iosipescu, „Românii din Carpații Meridionali," 41–95; Maria Holban, *Din cronica relațiilor române-ungare în secolele XIII–XIV* (București: Academia R. S. R., 1981), 9–89; Popa, *Țara Hațegului*, 265–285; Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, passim; Achim, *Politica sud-estică*, 49–154;Victor Spinei, „Episcopia Cumanilor. Coordonate evolutive," *Arheologia Moldovei* 30 (2007): 137–180; Pop, „Noi comentarii asupra diplomei cavalerilor ioaniți (1247);" Ioan-Aurel Pop, Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei cavalerilor ioaniți* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009).

10. Popa, „Premisele cristalizării," 26–27; vezi și Gheorghe

Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. îngr., studiu introductiv și note de V. Râpeanu (București: Eminescu, 1980), 85–152; Iosipescu, „Românii din Carpații Meridionali;" Nicolae Stoicescu, „«Descălecat» sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric," în *Constituirea statelor feudale românești*, 97–164.

11. Enumerăm aici cele mai folosite colecțiile de documente edite de către istoriografia română: *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzachi, vol. I: *1199–1345*, culese și însoțite de note și variante de Nic. Densușeanu (București, 1887); *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Erster Band: *1191–1342*, Franz Zimmermann, Carl Werner (Hermannstadt, 1892); *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. I–XV, trad. de G. Popa-Lisseanu (București, Iași, 1934–1939); *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XI, XII și XIII*, vol. I: *1075–1250* (București: Academia R. P. R., 1951); *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XIII*, vol. II: *1251–1300* (București: Academia R. S. R., 1952); DRH. D, vol. I; *Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele istoriei României, III: Scriptores Byzantini saec. XI–XIV*, ed. Alexandru Elian et Nicolae Șerban Tanașoca (București: Academia R. S. R., 1975); *Fontes Historiae Daco-Romanae. Izvoarele istoriei României, IV: Scriptores et acta Imperii Byzantini saec. IV–XV*, ed. Haralambie Mihăescu et. alii (București: Academia R. S. R., 1982); *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia I. 1023–1300*, ed. Zsigmond Jakó (Budapest: Akadémiai, 1997).

12. În acest sens enumerăm aici câteva dintre cele mai importante studii Aurel Decei, *Relații româno-orientale. Culegere de studii* (București: Științifică și Enciclopedică, 1978), 15–117, 193–208; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor istoria unei idei*, ediția a II-a revăzută și adăugită (București: Enciclopedică, 1993), 17–51; Francisc Pall, *Diplomatica latină din Transilvania medievală*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ionuț Costea (Cluj-Napoca: Argonaut, 2005), passim; Victor Spinei, „Cronicari italieni despre repercusiunile marii invazii mongole din 1241–1242 asupra românilor," *SMIM* 19 (2001): 169–206.

13. În acest studiu nu dorim să reluăm problematica atât de controversată a originilor și constituirii statelor feudale române care a generat o imensă bibliografie; printre ultimele studii cu bibliografia aferentă v. Șerban Papacostea, „«Prima unire românească»: voievodatul de Argeș și Țara Severin," în *SMIM* 27 (2010): 9–24.

14. Cea mai bună sinteză pe secolele în discuție și cu interpretări obiective și realiste aparține lui Adrian Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII* (București: Academia Română, 2005), passim.

15. Popa, *Țara Hațegului*; Thomas Nägler, „Amlașul și Făgărașul. De la feude ale Țării Românești la teritorii administrate de sași," *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu* 1 (1994): 43–55; Dumitru Țeicu, *Banatul montan în evul mediu* (Timișoara: Banatica, 1998); Antal Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secolele XIII–XVI)* (București: Enciclopedică, 1999); Elek Benkő, „Mittelalterliche archäologische Funde im Szeklerland," în *Die Szekler in Siebenbürgen. Von der privilegierten Sondergemeinschaft zur ethnischen Gruppe*, unter Mitarbeit von Paul Niedermaier und Gabriella Olasz, hrsg. von Harald Roht (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2009), 13–43; Adrian Ioniță, „Grupuri de colonizări reflectate arheologic în Transilvania secolului al XII-lea," în *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, vol. îngr. de Andrei Măgureanu, Erwin Gáll (București: Renaissance, 2010), 391–402; Maria Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani" în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII–XIII)* (București: Academia Română, 2011), 66–135.

16. Victor Spinei, unul din cei mai buni specialiști ai istoriei evului mediu, a caracterizat spațiul de la est de Carpații Orientali, Moldova, într-un mod foarte sugestiv: „*Teritoriul Moldovei nu a fost conceput ca o entitate geografică unde s-au desfășurat fenomene izolate și independente, ci dimpotrivă, ca o regiune cu contacte neîntrerupte cu lumea exterioară, zonă de întrepătrunderi etnico-culturale, aflată într-o legătură inseparabilă cu celelalte ținuturi românești și cu multiple relații cu arii întinse în Europa Răsăriteană, Sudică și Centrală, împrejurări ce i-au determinat nu o evoluție lentă și rectilinie, ci una al cărei ritm a fost uneori accelerat sau temporizat din cauze diferite*" [Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV* (Chișinău: Universitas, 1992), 16].

17. Citățm aici cea mai recentă apariție *Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat* (Siebenbürgischen Archiv, 42), Hg. von Konrad Gündisch (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2013).

18. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I (București: Academia R. P. R., 1959); Virgil Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală* (București: Meridiane, 1987); Răzvan Teodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești* (București: Academia R. S. R., 1974), 130–348.

19. Cercetarea frontierelor militare sau politice ale Transilvaniei – respectiv ale frontierelor de sud-est ale regatului Ungar, stabilite în evul mediu pe obstacole naturale (Munții Carpați), vezi Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*, (București: Albatros, 1998), 32 – s-a desfășurat doar la nivel teoretic, vezi Ioan Marian Țiplic, „Hotar, graniță și / sau frontieră în evul mediu timpuriu," *Acta Terrae Septemcastrensis* 2 (2003): 155–165, și mai puțin din perspectiva reconstrucției peisajului prin metode moderne, precum cercetări de suprafață non-invazive, analiză spațială, cartografiere digitală etc.

20. Turcuș, *Sfântul Scaun*, 132–145, 251–276, 284–310.

21. Ibid.; Achim, *Politica sud-estică*, 19–25.

22. *Arheologia peisajului* în România este de dată foarte recentă, iar realizările din domeniu sunt axate preponderent cu aplicație pe siturile antice. Pentru evul mediu, această direcție de cercetare abia se înfiripă (vezi lucrarea de sinteză,

din care reiese și stadiul cercetărilor, a lui Paul Niedermaier, *Habitatul medieval în Transilvania* (București: Academia Română, 2012), cele câteva proiecte interdisciplinare inițiate sunt monografice și în desfășurare, vezi Dorel Micle, „Cenadul în contextul geografiei istorice. O analiză a evoluției condițiilor de habitat," în *Filosofia Sfântului Gerard de Cenad în contextul cultural și biografic*, coord. Claudiu Mesaroș (Szeged: Jate Press 2013), 158–173.

23. Turcuș, *Sfântul Scaun*, 132–145.

24. Harald Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomagtische Untersuchung* (Studia Transylvanica, Bd. 26) (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2000); *Generalprobe Burzenland*.

25. Pop, Șipoș, *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei cavalerilor ioaniți*, cu bibliografia.

26. EO I, 180, nr. 176.

27. Dan Nicolae Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, vol. I–II (Cluj-Napoca: Centrul de Studii transilvane, 2000).

28. *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, coord. A. A. Rusu (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 80; vezi și alte teorii la Dana Jenei, „Construcții succesive pe locul liceului «Johannes Honterus» din Brașov. Capela Sf. Ecaterina," în *In honorem Gernot Nussbächer*, vol. îngr. de Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Fl. Popovici (Brașov: editura Foton, 2004), 401–403.

29. Mihaela Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania* (Cluj-Napoca: Nereania Napocae, 2002), 50–83. Mănăstirile dominicane de la Sebeș, Brașov și Cluj au fost fondate după deceniul al doilea al secolului al XIV-lea (Ibid.).

30. Mihaela Sanda Salontai, „Biserici medievale ale ordinelor cerșetoare din Transilvania," în *Artă românească, artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, coord. Marius Porumb, Aurel Chiriac (Oradea: Muzeul Țării Crișurilor, 2002), 51–68.

31. Thomas Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania* (București: Kriterion, 1992), apariția în limba germană Thomas Nägler, *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen* (Bukarest: Kriterion, 1979); Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani,"* passim.

32. Benkő, *Mittelalterliche archäologische*, 13–43; Ioniță, *Grupuri de colonizări*, 391–402.

33. *Radu Popa*, „*Caransebeș și districtul său* românesc în secolele X–XIV," *SCIVA* 40, 4 (1989): 353–370.

34. Radu Popa a demonstrat evoluția habitatelor românești din Țara Hațegului și Țara Maramureșului din punct de vedere administrativ și juridic în cadrul regatului ungar, de la statutul de „pădure" / „loc de vânători regale" (*silva / silva regis*) la cel de „țară" (*terra*) și apoi la cel de comitat, transformat ulterior în district (Popa, *Țara Hațegului*, 188–198; Popa, *Țara Maramureșului*, 168–181).

35. Ioan Moga, „«Marginea». Ducatul Amlașului și scaunul Săliștei," în Ioan Moga, *Scrieri istorice 1926–1946* (Cluj: editura Dacia, 1973), 56–88; Nägler, „Amlașul și Făgărașul," 43–54; Lukács, *Țara Făgărașului*, 149–196.

36. Folosim aici termenul generic de sași pentru coloniștii occidentali așezați în Transilvania cu statutul de *hospites*, chiar dacă în documente îi întâlnim sub diferite denumiri „Flandrenses", „Theutonici",„Saxones" și „Latini."

37. Dorim să subliniem că pe lângă cele patru populații atestate documentar în sudul Transilvaniei, studiile de arheologie, de toponimie și de antroponimie au identificat și grupuri de populație slavă, maghiară și alte populații turcice.

38. Ub. I, 1–2, nr. 1; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, 11, nr. 18; EO I, 129, nr. 21.

39. Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani"*, 47–50.

40. Anul 1223 reprezintă prima atestare documentară concretă despre existența unei biserici în teritoriul de colonizare germană și este vorba despre biserica din Sibiu (*Zebeniensis ecclesia*), ale cărei ruine romanice au fost descoperite recent în interiorul bisericii gotice din Piața Huet (cercetări arheologice realizate de Maria-Emilia Țiplic și Ioan Marian Țiplic) și renumita biserică romanică de la Cisnădioara, a cărei concepție romanică a rămas nemodificată; conform documentului din 1223 „muntele Sfântul Mihail din Transilvania împreună cu biserica și pământul ce ține de el" (*monte sancti Michaelis cum ecclesia et terra sibi pertinente*) a fost pe rând în proprietatea bisericii din Sibiu, a clericului valonul *magister Gocelinus* și apoi în cea a cistercienilor de la Cârța (Ub. I, 26–28, nr. 38; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, 199–200, nr. 145; EO I, 158–159, nr. 125).

41. În 1335 este atestat un grup de preoți catolici germani / franconi din 6 localități din sudul Transilvaniei: *Leon de Dubucha*, *Gotfridus de Aqua calida*, *Nicolaus de Cormosbach*, *Conradus de Venetiis*, *Bernardus de Debran*, *Hermannus et Gerlacus sacerdotes de Sarcam*, care refuză să recunoască autoritatea episcopului de Alba Iulia, ei fiind subordonați, conform dreptului diecezan, arhiepiscopatului de Strigoniu (Ub. I, 62–64, nr. 72; DIR. C, veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 286–287, nr. 239; EO I, 181, nr. 180). După 1241 comunitățile catolice nu au mai fost menționate, ele fiind distruse, cel mai probabil, de invazia mongolă în primăvara anului 1241. Datorită acestui document se bănuiește existența și a unor biserici romanice care, în stadiul actual al cercetărilor, nu au fost identificate în teren.

42. Conform documentului din 1240, episcopia Transilvaniei revendica cu insistență patru biserici din Țara Bârsei (Feldioara, Sânpetru, Hărman și Prejmer), pe care regele Béla al IV-lea le acordase Ordinului Cistercian cu toate drepturile și veniturile bisericilor amintite (Ub. I, 68–69, nr. 76; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, 319–320, nr. 267; EO I, 185, nr. 190). Pe de altă parte, documentul certifică indirect procesul constructiv al bisericilor prin care treceau comunitățile catolice din Țara Bârsei înainte de invazia mongolă și fenomenul de răspândire al cimitirelor creștine în secolul al XIII în Țara Bârsei (*infra parochias seu territorium dictarum eclesiarum nulla deinceps absque ipsorum consensu ecclesia vel capella de novo construatur nec altaria erigantur nec coemeteria consecrentur*). Din punct de vedere arheologic, în stadiul actual al cercetărilor în Țara Bârsei sunt atestate arheologic doar două cimitire creștine, cel de la Feldioara și

Brașov - Biserica neagră ele fiind datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea și / sau la începutul secolului al XIII-lea, vezi Ioniță et alii, *Feldioara – Marienburg*, 29–58, Daniela Marcu Istrate (coord.), *Redescoperirea trecutului medieval al Brașovului: curtea Bisericii Negre = Unearthing medieval past of Brașov: The Black Church Yard* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 175, 222.

43. DIR. C, veacurile XI, XII, și XIII, vol. I, 338, nr. 292; DRH. D, 28–29, nr. 11; EO I, 212, nr. 37; vezi și Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, 36, 65.

44. „*associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculisa et Bissenis*" (Ibid.).

45. În privința comunităților de paznici ai granițelor vezi: Hansgerd Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 5) (Wiesbaden, 1972); Alexandru Madgearu, „Români și pecenegi în sudul Transilvaniei," în *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, coord. Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, Maria Emilia Țiplic (București: Economică, 2005), 111–120; Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei*, 75–178.

46. Adrian Ioniță, „Mormintele cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană, în Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)," în *Relații interetnice în Transilvania*, 217–228; Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, „Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania," în *Relații interetnice în Transilvania*, 229–244; Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani,"* 121–135. În privința discuției atribuirii cimitirului oaspeților germani sau secuilor de la Sighișoara-Dealul Viilor vezi Radu Harhoiu, Adrian Ioniță, „Cercetări arheologice la Sighișoara «Dealul Viilor», punctul «necropolă». Un tezaur monetar din secolul al XII-lea," în *Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, 199–223.

47. Ioan Marian Țiplic, Maria-Emilia Țiplic, Beatrice Ciută, Iulian Șchiopu, „Cașolț (Hermány, Kastenholz, Kastnhults), com. Roșia, jud. Sibiu. Punct: Dealul Bisericii," *CCA. Campania 2008* (2009): 91–92.

48. Maria E. Crîngaci Țiplic, Zeno-Karl Pinter, Ioan-Marian Țiplic, „Biserica evanghelică din Ruja. Studiu istoric și arheologic," *Arhitectura religioasă* 3 (2004): 183–201.

49. Mariana Dumitrache, „Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură," *Cercetări arheologice* 4 (1981): 253–284.

50. Daniela Marcu Istrate, Delia M. Roman, „Archaeological Data Concerning the History of the Evangelical Church in Dealul Frumos, Sibiu County" (sic!), *MCA* 7 (2011): 153–172.

51. Radu Heitel, „Das romanische Baudenkmal von Cisnădioara (Michelsberg)," *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 17, 2 (1974): 49–59.

52. Radu Heitel, *Cetatea din Câlnic* (București: Meridiane, 1968); Marcel Nicolae Simina, „Cetatea din Câlnic (jud. Alba) (Considerații pe marginea cercetării arheologice)," *Arheologia Medievală* 3 (2000): 95–115.

53. Daniela Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer pe baza săpăturilor arheologice realizate de Radu Heitel," *Ars Transsilvaniae* 21 (2011): 147–148.

54. Gheorghe Petrov, „Biserica Adormirea Maicii Domnului din Zlatna, jud. Alba," *Arhitectura religioasă* 2 (2002): 123–135.

55. Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani,"* 98–10.

56. Popa, *Țara Hațegului*, 62, 69, 81–82, 225–231; Eugenia Greceanu, „O prezență de tradiție bizantină în arhitectura românească de zid din Țara Hațegului în veacurile XII–XIII: monumentul de cult din Peștieana, jud. Hunedoara," *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente istorice și de artă* 17, 1 (1986): 69–78; Adrian Andrei Rusu, „Biserica Sf. Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș (jud. Hunedoara)," *Arheologia medievală* 7 (2008): 165. În stadiul actual al cercetărilor pentru partea de sud a Transilvaniei, cercetările arheologice au demonstrat doar în cazul Țării Hațegului prezența comunităților de români în secolele XI–XIII, iar acest lucru s-a datorat cercetărilor interdisciplinare realizate de Radu Popa în depresiunea amintită; din păcate, datorită cercetările arheologice deficitare nu se pot lansa decât ipoteze de lucru pentru o reconstituire parțială a habitatului din depresiunile înșirate de-a lungul sudului Transilvaniei: Țara Bârsei, Țara Făgărașului, Scaunul Sălișteː / Mărginimea.

57. Vezi ultimele cercetări asupra subiectului la Elek Benkő, „A középkori székelyek," în *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, I, editors Elek Benkő, Gyöngyi Kovács (Budapest, 2010), 221–254; Benkő, *Mittelalterliche archäologische*, 18–28 și Ioniță, *Grupuri de colonizări*, 391–400.

58. Vezi supranota 46 și Mariana Dumitrache, „Cetatea sătească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977," *Cercetări arheologice* 3 (1979): 189–190; Daniela Marcu, „Șantierul arheologic de la Drăușeni," *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* 1–4 (1994): 19–24; Daniela Marcu Istrate, „Biserica fortificată de la Drăușeni, jud. Brașov," *Arhitectura religioasă medieval din Transilvania* 2 (2002): 41–78.

59. Vezi supranota 49.

60. Ioniță, *Grupuri de colonizări*, 396 cu bibliografia.

61. Zoltan Székely, „A zabolai (Zăbala - România) kora-középkori temető," *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19–20 (1993–1994): 277–305.

62. Zoltan Székely, „*Elemente bizantine* în inventarul necropolelor din sec. al XII-lea de la Zăbala și Peteni, jud. Covasna," *Muzeul Național* 5 (1981): 137–140; Zoltan Székely, „Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)," *SCIVA* 41, 1 (1990): 87–110.

63. Morești – Citfalău: Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*, 57–58; Kurt Horedt, *Morești 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bd. 2 (Bonn: Habelt, 1984), 54–60; Sâncraiul de Mureș(?): Kurt Horedt, *Untersuchungen zur frühgeschichte Siebenbürgens* (București, 1958), 145; Cristuru Secuiesc: Zoltán Székely, „Unele

probleme ale cercetării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei (sec. X–XIII)," *Aluta* 3 (1971): 150; Chilieni: Zoltán Székely, „Cimitirul și biserica din feudalismul timpuriu de la Chilieni (oraș Sf. Gheorghe, jud. Covasna)," *MCA* 16 (1986): 215–224; Avrămești, Crăciunel, Merești, Reci, Rugănești: Benkő, *Mittelalterliche archäologische*, 18–19; Benkő, „A középkori székelyek," 221–254; Daia Secuiască: Daniela Marcu, „Biserica reformată de la Daia, jud. Harghita. Cercetări arheologice," *SCIVA* 49, 2 (1998): 157–180; Sântana de Mureș: Daniela Marcu Istrate, Gheorghe Petrov, „Sântana de Mureș, com. Sântana de Mureș, jud. Mureș. Punct: Biserica reformată," *CCA. Campania 2001* (2002), nr. 200; Gheorghe Petrov, Daniela Marcu Istrate, „Biserica medievală din Sântana de Mureș (jud. Mureș). Contribuții arheologice la istoria monumentului," *ActaMN* 39–40, 2 (2005): 333–344; Armășeni: Daniela Marcu Istrate, „Biserica romano-catolică din Armășeni," *Arhitectura religioasă* 3 (2004): 165–182; Istvan Botár, „Armășeni, com. Ciucsângeorgiu, jud.Harghita. Punct biserica romano-catolică," *CCA. Campania 2007* (2008): 42–43; Joseni: (Florin Gogâltan, Andrea Demjén, „Joseni, com. Joseni, jud. Harghita. Punct: Biserica romano-catolică," *CCA. Campania 2010* (2011): 193–194; Jacodu: Zoltán Soós, „Cercetări arheologice la biserica unitariană din Jacodu (jud. Mureș)," *Arheologia Medievală* 6 (2007): 111–128; Odorheiu Secuiesc-Sântimbru: András Sófalvi, Zsolt Nyárádi, „Odorheiu Secuiesc, jud. Harghita. Punct: Pustiu Mic," *CCA. Campania 2006* (2007): 245–246; Șumuleu Ciuc: Istvan Botár, „Árpád-kori Településrészlet Csíksomlyón," *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 10 (2014): 29–46; Sânmartin – jud. Harghita (?): Istvan Botár, „Adatok Csíkszentmárton (R: Sânmartin) középkori történetéhez," *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 11–12 (2016): 9–27; Sântimbru – jud. Harghita: Zsolt Nyárádi, „A perished medieval Settlement in Udvarhelyszék (Udvarhely Seat)," *Marisia* 32 (2012): 155–192; Ulieși: András Sófalvi, Csongor Derzsi, „Ulieș, com. Ulieș, jud. Harghita. Punct: Biserica veche," *CCA. Campania 2005* (2006): 380–381; Lăzarea (?), Cipău (?), Bâra (?), Sângeorgiu de Mureș, Sânvăsii: László Keve, *Valea Mureșului Superior în secolele X–XIII*, teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, (Sibiu, 2013), 22–23, 51–53, 55, 59–63.

64. Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului*, vol. I, 171–334.

65. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații*, 111–112.

66. Ibid., 54–115. Adrian Ioniță a repertoriat descoperirile arheologice datate în secolele XI–XII dintre Carpați și Dunăre și a ajuns la concluzia că prezența populațiilor de stepă este documentată de practicile funerare specifice, obiecte de port, arme, ceramica specifică și prezența unor toponime. În privința mormintelor de călăreți autorul a repertoriat 21 de morminte descoperite în 16 localități: București *Lacul Tei*, Movilița, Adâncata, Ciulnița, Platonești, Oltenița, Curcani, Lișcoteanca, Râmnicelu, Însurăței, Jilava, Tangâru, Vitănești, Ulmeni, Știubei, Ziduri (Ibid., 55).

67. Ibid.

68. În cazul Țării Făgărașului, Antal Lukács subliniază discrepanța între moștenirea toponimelor de origine turanică / pecenege, respectiv între atestările documentare de la începutul secolului al XIII-lea care atestă prezența pecenegilor, și lipsa totală a mormintelor de călăreți sau a altor artefacte (de ex. absența căldărilor de lut) care să și demonstreze prezența lor în zonă (vezi Lukács, *Țara Făgărașului*, 47).

69. Spinei, *Episcopia cumanilor*, 137–180 cu bibliografia.

70. În acest sens amintim convertirea la creștinism a căpeteniilor cumane Burchi și Benborch care au fost înmormântate într-o capelă dominicană dedicată Sfintei Fecioare (Spinei, *Episcopia cumanilor*, 154–156).

71. Ibid., 172.

72. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali*, 44; Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*, 146–159; Spinei, *Episcopia cumanilor*, 172.

73. *„[...] în episcopatul cumanilor sunt niște oameni care se numesc români, care deși după nume se socot creștin, îmbrățișând diferite rituri și obiceiuri, într-o singură credință, săvârșesc fapte ce sunt potrivnice acestui nume. Căci nesocotind biserica romană, primesc toate tainele bisericești nu de la venerabilul nostru frate..., episcopul cumanilor, car e diecezan al acestui ținut, ci de la niște pseudoepiscopi, care țin ritul grecilor, iar unii, atât unguri, cât și teutoni, împreună cu alți drept credincioși din regatul Ungariei, trec la dânșii ca să locuiască acolo și astfel, alcătuind un singur popor cu pomeniții români, nesocotindu-l pe acesta, <pe episcopul cumanilor>, primesc susnumitele taine spre marea indignare a dreptcredincioșilor și spre o mare abatere a credinței creștine. Așadar, pentru ca din felurimea riturilor să nu se ivească o primejdie pentru suflete, noi [...] dăm, prin scrisoarea noastră, numitului episcop, porunca de a le orândui, pentru nevoile de mai sus [...] un episcop catolic potrivit acelui popor, care săi fie vicar pentru acestea [...]"* DRH. D, 20–21, nr. 9; vezi și Spinei, *Episcopia cumanilor*, 162–163.

74. Ub. I, 32–35, nr. 43; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, 208–210, 383–384, nr. 157; EO I, 161–162, nr. 132.

75. EO I, 180, nr. 176.

76. Vezi supranota 27.

77. Vătășianu, *Istoria artei*, 25–40; Alexandru Avram, „Arhitectura ecleziastică," în: *800 de ani biserica a germanilor din Transilvania* (sic!), ed. Th. Nägler, (Thaur bei Innsbruck, [1991]), 37–68 (apariția în limba germană: Alexandru Avram, „Die Kirchenbaukunst," în *800 Jahre Kirche der Deutschen in Siebenbürgen*, hrsg. von Th. Nägler (Thaur bei Innsbruck, [1991]), 41–71; Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani,"* 67–80.

78. Otto Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittellalter* (München, 1961), 59; Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter*, 106; Popa, *Țara Hațegului*, 188; Nägler, *Așezarea sașilor*, 124–126; Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, 77–80; Lukács, *Țara Făgărașului*, 149–161; Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului*, vol. I, 60–117, vol. II, 7–78; Achim, *Politica sud-estică*, 46.

79. Dovezile aduse în acest sens de Radu Popa sunt bazate pe cercetarea izvoarelor scrise, studii de toponimie și antroponimie și în speciale pe cercetări arheologice, vezi Popa, *Țara Hațegului*, passim și p. 188. O ipoteză asemănătoare se regăsește și în istoriografia mai veche, de exemplu în 1901–1903, Dimitre Onciul scria că pădurea românilor și pecenegilor menționată în documentul din 1224 avea „hotare mai puțin determinate spre miazăzi, unde trecea dincoace de munți, ea cuprindea mai ales Țara Făgărașului și ținutul Amlașului, probabil și Țara Hațegului, părți ce se găsesc apoi unite cu Țara Românească" – Dimitre Onciul, „Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui," în *Scrieri istorice*, vol. II, ed. critică îngrijită și cuvânt înainte de Aurelian Sacerdoțeanu, (București: Științifică, 1968), 79.
80. Ub. I, 12, nr. 19; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, 151, 370, nr. 77; EO I, 134, nr. 38.
81. Ub. I, 26–28, nr. 38; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, 199–200, 379–380, nr. 145; EO I, 158–159, nr. 125.
82. Conform ultimelor interpretări istoriografice Lukács, *Țara Făgărașului*, 149–161; Achim, *Politica sud-estică*, 46.
83. Vezi Turcuș, *Sfântul scaun*, 251–258.
84. Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului*, vol. II, 119–186.
85. Mănăstire dispărută și care nu a fost identificată în teren; în privința momentului întemeierii ei vezi diferitele teorii în: *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania*, 80; Jenei, *Construcții succesive pe locul liceului*, 401–403; Marcu Istrate (coord.), *Redescoperirea trecutului medieval al Brașovului*, 9, 19–21, 32–33, 59, 103–106.
86. Vezi supranotele 46–55.
87. Nägler, „Amlașul și Făgărașul," 46–53.
88. Vezi și Niedermaier, *Habitatul medieval în Transilvania*, 43–44.
89. Popa, *Țara Hațegului*, 188.
90. Din punct de vedere al peisajului religios din Țara Hațegului, secolul al XIV-lea se caracterizează printr-o îndesire a rețelei de biserici parohiale.
91. Vezi infranotele 135–138.
92. Antal Lukács deși presupune existența în Țara Făgărașului a unei structuri ecleziastice pentru secolul XIII–XIV subordonate unei episcopii sud-dunărene, tot el constată absența edificiilor de cult și a cimitirelor care să dateze din secolele XIII–XIV (Lukács, *Țara Făgărașului*, 128–138). Cercetările arheologice din anul 2000 realizate la Biserica Adormirea Maicii Domnului din Voievodenii Mari au identificat morminte datând din secolul al XV-lea și substrucții de la un edificiu de cult anterior, pe care autorii cercetărilor arheologice le-au datat, cu rezerve, în prima jumătate a secolului al XIV-lea – Antal Lukács, Aurel Dragne, „Cele mai vechi biserici românești din Țara Făgărașului," *Acta Terrae Fogarasiensis* 3 (2014): 331–352.
93. Ub. I, 365–367, nr. 395; *Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XIV*, vol. II (București, Editura Academiei R. P. R., 1953), 49–51, nr. 118 (în continuare: DIR. C, veacul XIV).
94. Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani"*, 10, 29.
95. Maria Crîngaci Țiplic, „Arheologia reședințelor nobiliare în Transilvania. 1. Reședințele elitei săsești (secolele XII – prima jumătate a secolului XIV). Studiu preliminar," *Banatica* 23 (2013): 347–370.
96. Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani,"* 52, 56–57.
97. În anul 1323, care reprezintă și prima atestare documentară a Cisnădiei, greavul Nicolaus de Tălmaciu, cel care a avut în posesie și domeniul Salgo, deținea o casă în *orașul Cisnădie* (*civitas Gyznoyo*) (Ub. I, 371, nr. 400; DIR. C, veacul XIV, 63–64, nr. 141).
98. Ioan Moga consideră că *insula Crhistiana* (Christeninsel) amintită în documentul din documentul 1223 (Ub. I, 27, nr. 38) „poate fi o indicație că satul s-a întemeiat printr-o așezare colectivă de populațiune creștină catolică într-un mediu cu populație de altă credință (in medio paganorum, sau in medio schismaticorum)" (Ioan Moga, „Contribuțiuni la istoria colonizărilor din Transilvania. Numirile satului Cristian și semnificația lor istorică," în Moga, *Scrieri istorice 1926–1946*, 89–90).
99. Crîngaci Țiplic, „Arheologia reședințelor nobiliare", 356–357 cu bibliografia.
100. Paul Niedermaier, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241* (Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1996), 252.
101. Gustav Treiber, *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, ([München], 1971), 35, 67. Biserica romanică din Sebeș avea o lungime de cca 40 m. Presupunem că dimensiuni asemănătoare, între 40 și 43 m, a avut și biserica din Cristian. Nu am luat în calcul și catedrala romano-catolică de la Alba Iulia, ale cărei faze de construcție, iar aici ne referim la datarea catedralei II, constituie încă un subiect controversat în literatura de specialitate.
102. Documentele au fost lung dezbătute în istoriografie, inclusiv problematica activității lor constructive sau a identificării lor din punct de vedere arheologic, fie că este vorba de fortificații sau edificii ecleziastice; amintim aici câteva dintre cele mai importante și recente lucrări: Maria Holban, „Despre aria de întindere a cavalerilor teutoni din Țara Bârsei (1221–1225)," în Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare*, 10–48; Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, 7–56; Spinei, *Moldova*, 66–68; Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland*; Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei*, 82–94; Achim, *Politica sud-estică*; Adrian Ioniță, „Die Besiedlung des Burzenlandes im 12.–13. Jahrhundert im Lichte der Archäologie," în *Generalprobe Burzenland*, 107–124; Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer," 135–152.
103. DRH. D, 14–15, nr. 6; Spinei, *Episcopia cumanilor*, 151–156.
104. DRH. D., 20–21, nr. 9; Spinei, *Episcopia cumanilor*, 161–162, nota 165.
105. Ub. I, 68–69, nr. 76; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 319–320, nr. 267; EO I, 185, nr. 190.
106. Ub. I, 12, nr. 19; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 151, 370, nr. 77; EO I, 134, nr. 38.

107. Această convertire reiese din documente ulterioare expulzării lor din Țara Bârsei de către regele Andrei II, document emis de papa Grigore IX (Ub. I, 51, 52–53, nr. 59, 61; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 245–246, nr. 206, 208). Șerban Papacostea și Victor Spinei au descris foarte sugestiv motivațiile politice și spirituale ale Europei Latine, precum și rolul cruciat al Ordinului teutonic în Țara Bârsei, susținând și o misiune a cavalerilor de convertire la creștinism a cumanilor (Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, 31–35; Spinei, *Episcopia cumanilor*, 146). Activitatea de evanghelizare a cumanilor a fost continuată și concretizată de către dominicani în 1227 prin înființarea episcopiei cumanilor.

108. Ub. I, 12, nr. 19; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 151, 370, nr. 77; EO I, 134, nr. 38.

109. Ub. I, 18–20, nr. 31; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 182–184, nr. 130; editorul colecției de regeste diplomatice EO consideră documentul ca fiind îndoielnic (EO I, 154–155, nr. 119).

110. Deși o parte dintre fortificații au beneficiat de cercetări arheologice, rezultatele privind identificarea unui nivel teutonic nu sunt decisive, problematica identificării lor rămânând deschisă. În privința localizării lor, ultimele cercetări consideră că cetățile ridicate de teutoni au fost *Cruceburg* (Kreuzburg) ce poate fi localizată în zona Prejmerului sau Teliului, *castrum munitissimum* cu propunere de identificare cu Cetatea de la Cetățeni aflată în teritoriul ce aparținea Cumaniei Negre, *Feldioara* (Marienburg), *cetatea de la Codlea* (Schwarzburg), *cetatea Oratiei* (?), *cetatea Brașovia* (Brașov), *cetatea Hălchiu* (Heldenburg) sau / și cetatea Râșnov (*Rosenau* ?) (pentru istoricul cercetărilor cu privire la cetățile cavalerilor teutoni și ultimele teorii referitoare la cetățile ridicate de cavalerii teutoni v. Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)* (Cluj-Napoca: Mega, 2005), 434–443; Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei*, 121–131).

111. Vezi cele mai recente publicații ale lui Adrian Ioniță (Ioniță et alii, *Feldioara – Marienburg*, 14, 29–58) și Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer," 135–152.

112. Vătășianu, *Istoria artei*, 63–64, 70, 105–106, 163; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România* (București: Meridiane, 1979), 17–25.

113. Ub. I, 68–69, nr. 76; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 319–320, nr. 267; EO I, 185, nr. 190; Michel Tănase, „Avatarurile unui act de donație. Donația făcută Cistercienilor, în Țara Bârsei de către Bela IV, la 17 martie 1240," *Revista istorică* 1–2 (1993): 55–80. Prin documentul de la 1240 regele Bela al IV-lea acorda Ordinului Cistercian „*unele biserici din Bârsa în părțile Transilvaniei și anume cetatea Feldioara, Sânpetru, muntele Hărman și Prejmer cu toate veniturile, drepturile și cele ce țin de ele [...] hotărând ca pe viitor să se țină seama, fără greș, ca în parohiile sau pe pământul numitelor biserici fără învoirea lor să nu se clădească de aici înainte din nou nici o biserică sau capelă, să nu se mai ridice nici altare și nici să se sfințească cimitire*" (s.n.).

114. Este vorba de un document prin care cavalerii teutoni au cerut papei să li se numească un decan sau un arhipresbiter (Ub. I, 24, nr. 35; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 195–196, nr. 140; EO I, 154, 158, nr. 117, 124 vezi și teoria Mariei Holban, „Despre aria de întindere a cavalerilor teutoni din Țara Bârsei," 14). Vezi și documentul din 12 decembrie 1223 prin care papa Honorius III poruncește episcopului de Transilvaniei să nu mai supună pe preoții și clericii din Țara Bârsei jurisdicției sale (Ub. I, 24–25, nr. 36; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 201, nr. 146; EO I, 159, nr. 126). Numirea arhipresbiterului solicitat s-a realizat abia în 30 aprilie 1224 (Ub. I, 29–30, nr. 40; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 204–205, nr. 151; EO I, 160, nr. 128).

115. Este vorba de documentul prin care papa Grigore al IX-lea poruncea episcopului Cumanilor să cerceteze conflictul dintre episcopul Transilvaniei și *decanum et sacerdotes de terra Burze* (Ub. I, 61–62, nr. 71; DIR. C, veacul XI, XII și XIII, 284–285, nr. 238; EO I, 181, nr. 179).

116. EO I, 180, nr. 176.

117. Vezi sintagma „unele *biserici din Bârsa în părțile Transilvaniei*" (vezi supranota 113); când acest document a fost emis, cu siguranță mai existau și alte biserici în Țara Bârsei, de exemplu cazul Brașov, unde cu siguranță au existat cel puțin două biserici ridicate în prima jumătate a secolului al XIII-lea (v. o sinteză scurtă cu bibliografia aferentă privind cele 4 nuclee care au compus Brașovul medieval la Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani"*, 163–167 și cele mai recente cercetări arheologice din jurul bisericii Negre din Brașov și concluziile adiacente la Marcu Istrate (coord.), *Redescoperirea trecutului medieval al Brașovului*).

118. Pe baza elementelor de arhitectură și plastică, istoricii de artă au datat bisericile de la Prejmer, Feldioara și Hărman ca fiind construite în a doua jumătate a secolului al XIII-lea; biserica medievală de la Sânpetru a fost demolată în 1794 și construită una nouă în 1797 [Vătășianu, *Istoria artei*, 63–64, 70, 105–106, 163; Drăguț, *Arta gotică*, 17–25, 28, 34; Ruxandra Balaci, „Noi aspecte iconografice în pictura murală gotică din Transilvania: Hărman și Sânpetru," în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică* 36 (1989): 3–17; Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Bd. I. (Hermannstadt, Heidelberg: Monumenta und Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1998), 309, 448, 554–555, 733; Mihaela Sanda Salontai, *Biserica fortificată din Prejmer* (București: Academia Română, 2006)].

119. La Feldioara cercetările arheologice realizate în anii 1990–1995, 1998–199, 2006 au fost coordonate de Adrian Ioniță și s-au desfășurat în mai multe puncte; în urma cercetărilor desfășurate în jurul *bisericii romanice*, în spațiul determinat de zidul de incintă oval, au fost trasate 4 secțiuni și casete în urma cărora au fost dezvelite 32 de morminte datate în secolele XV–XVII; însă cea mai interesantă descoperire este reprezentată de fundațiile unei construcții mai vechi decât actuala biserică romanică, și care ar putea fi pusă în legătură cu o capelă de perioadă teutonă; în piațeta dintre casa parohială și biserica evanghelică s-a dezvelit un cimitir atribuit, pe baza ritualului funerar, oaspeților germani; a fost datat în a doua

jumătate a secolului al XII-lea și primul deceniu al secolului al XIII-lea, perioadă în care se presupune că a funcționat în jurul unui lăcaș de cult ce nu a fost încă identificat (Ioniță et alii, *Feldioara – Marienburg*, 14, 29–58). La Prejmer au fost realizate cercetări arheologice de către Radu Heitel în anii 1960–1970 cu prilejul restaurărilor din anii 1960–1970, rezultatele fiind publicate de Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer," 135–152. La Hărman au fost realizate cercetări arheologice în anul 1970 de către M. Dumitrache, rezultatele cercetărilor nu au fost publicate decât parțial (Mariana Dumitrache, „Materiale ceramice din cetatea țărănească din com. Hărman, jud. Brașov," *CA* 3 (1979): 409–420); La Sânpetru au fost realizate cercetări de către Daniela Marcu Istrate, rezultate nu sunt încă publicate (Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer," 150, nota 68).

120. În privința unei noi abordări de cercetare vezi cele patru coordonate prin care poate fi analizată evoluția istorică a unei biserici medievale v. Maria Crîngaci Țiplic, Ioan-Marian Țiplic, Ioan-Cosmin Ignat, „Memorie și patrimoniu. Inventarul bisericii evanghelice din Cisnădie (județul Sibiu)," în *Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI–XIX*, editor Dan Dumitru Iacob (Iași: Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", 2015), 605–606.

121. Marcu Istrate, „Contribuții la istoria bisericii evanghelice și a cetății din Prejmer," 145–149.

122. Adrian Ioniță, „Feldioara, com. Feldioara, jud. Brașov. Punct: Biserica evanghelică (sector B)," *CCA. Campania 2006* (2007): 151–152. Istoriografia consideră că Feldioara era centrul de autoritate al cavalerilor teutoni în Țara Bârsei.

123. Ioniță et alii, *Feldioara – Marienburg*, 29–58.

124. Heitel, *Das romanische Baudenkmal von Cisnădioara*, 49–59.

125. Heitel, *Cetatea din Câlnic*; Simina, *Cetatea din Câlnic*, 95–115.

126. Crîngaci Țiplic, *Arheologia reședințelor nobiliare*, 355–368.

127. Crîngaci Țiplic, Țiplic, Ignat, *Memorie și patrimoniu*, 612–615.

128. Zeno Karl Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)* (Reșița: Banatica, 1999), 127–131; Zeno Karl Pinter, „Arme din perioada așezării Ordinului Teutonic în Transilvania," *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 10 (2013): 51–66.

129. Maria Crîngaci Țiplic, „Weapons and Military Equipment Found on the German Settlement Area from Southern Transylvania (the 12th – 13th centuries). Some Aspects and Perspectives" în *Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica (Supplementum No. 1, Proceedings of the 1st International Conference "Interethnic Relations in Tranylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe")* 8, (2011): 81.

130. Crîngaci Țiplic, *„Oaspeții germani,"* 32.

131. „Episcopia nu fusese înființată în teritorii stăpânite de cumani, ci se afla într-un spațiu unde populația majoritară era alcătuită din români" (Spinei, *Episcopia cumanilor*, 176).

132. Jenei, *Construcții succesive pe locul liceului*, 401–403.

133. Vezi supranotele 100–101.

134. Gernot Nussbächer, „Contribuții la istoria administrației orașului Brașov în perioada medievală (secolele XIII–XVI)," *Historia Urbana* 2, 1 (1994): 80.

135. Este vorba de faimoasa epistolă papală a lui Grigore IX adresată viitorului rege al Ungariei Bela, prin care i se cerea să-i readucă pe români sub ascultarea episcopului catolic al Cumaniei (DRH. D, 20–21, nr. 9 și supranota 73).

136. „*nobilibus Ungarorum, Saxonibus, Syculus et Valachis de Cybiniensis et de Burcia comitatibus Transilvanis*" (DIR. C, veacul XIII, vol. II, 297, nr. 337). Arhiepiscopul de Strigoniu Lodomer poruncește „prepozitului, decanilor, parohilor și tuturor nobililor unguri, Sașilor, Secuilor și Românilor" din comitatele Sibiului și Bârsei din Transilvania să nu asculte de regele Ladislau IV care simpatiza cu cumanii și adoptase obiceiurile și riturile lor păgâne (vezi și Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 13).

137. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2003), 222–226.

138. Dana Jenei, „Biserica ortodoxă «Sfântul Nicolae» Vechi din Râșnov," în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 2 (2010): 611; Maria-Elena Ionescu, „Câteva date cu privire la biserica ortodoxă Sfîntul Nicolae Vechi din Rîșnov," *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente istorice și de artă* 45, 2 (1976): 29, 32, notele 27 și 50;

139. Delimitarea granițelor teritoriale ale unui stat cu amplasarea frontierelor pe linia obstacolelor naturale (vezi cazul limes-ului dunărean sau a limes-ului renan) reprezenta desigur o organizare de frontieră ideală; de altfel, în secolul al XII-lea, cursul Oltului a reprezentat frontiera naturală stabilă a regatului arpadian, linia Oltului fiind întărită, în zone de trecere, de fortificații mărunte (vezi Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei*, 23–25 cu bibliografia).

140. Abia începând cu deceniul al cincilea din secolul al XIV-lea, politica de expansiune confesională a regilor regatului Ungar a dat roade, concretizându-se în fondarea a două conventuri dominicane (unul la Câmpulung în 1344/1345 și altul la Târgoviște înainte de 1370), a două conventuri franciscane (la Severin între 1365–1369 și la Târgoviște în 1507) și în înființarea de episcopate catolice (în 1347 episcopia Milcoviei, în 1381 episcopia de Argeș și în 1380 episcopia de Severin) – vezi Alexandru Ciocîltan, *Comunitățile germane la sud de Carpați în evul mediu (secolele XIII–XVIII)* (Brăila: Editura Istros, 2015) 205–227. Autorul subliniază că rolul principal al așezămintelor dominicane și franciscane de la sud de Carpați a fost acela de asigurare a „*asistenței spirituale pentru coloniștii catolici, care locuiau în principat, funcție pe care o împărțeau cu parohii acestora*" (Ibid, 227).

141. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, 9.